

CURSUS VOOR DE GIDSENOPLEIDING

VOLKSCULTUUR

LIMBURG

Samenstelling:

Prof. dr. Hans GEYBELS

2007

INLEIDING¹

Volkscultuur: de kennis van het dagelijks leven

Met volkscultuur hebben wij allemaal te maken, het gaat over onszelf. Volkscultuur is namelijk de cultuur van het dagelijks leven. Het is de levensstijl van een samenleving, een sociale klasse of een groep mensen in een bepaalde tijd en in een bepaalde regio. Volkscultuur gaat over hoe mensen hun leven vorm- en zingeven. Volkscultuur is de cultuur van ‘alleman’ en ‘alledag’.

Tradities

Veel van onze gewoonten hebben wij overgenomen van onze ouders en voorouders. Het doorgeven van gewoonten en gebruiken van generatie op generatie noemen wij ‘traditie’. Het woord is afgeleid van het latijnse woord *traditio* wat overhandiging betekent. Het overhandigen van cultuur aan de volgende generatie. Tradities vormen onbewust de ondergrond van ons dagelijks denken en handelen. Zonder tradities zou je overal over moeten nadenken: ‘zal ik het zus of zo doen’. Nu doe je veel dingen onbewust, zoals het altijd al gedaan is’.

De volkscultuur die vroeger werd overgeleverd moet je heel breed opvatten. Een ambacht leerde je van je vader. Koken van je moeder. Wat niet mocht en wel moest, leerde je van je ouders, buurt- en dorpsgenoten, vrienden en bekenden. De wereld was toen nog heel ‘klein’. Mensen hadden weinig weet van wat buiten hun dorp gebeurde; je had vrijwel alleen contact met je eigen dorpsgenoten. Vandaar dat vele oude tradities een lokaal karakter hebben. Mensen voelden zich toen nog geen ‘Belg’, laat staan Europeaan. Zij voelden zich Genkenaar, of nog beter van Sledderlo.

Nieuwigheden werden in een dorp vaak geïntroduceerd door rondtrekkende marskramers. Tradities veranderen maar heel langzaam. Als Franse historici – zoals F. Braudel – het over tradities hebben dan spreken ze heel beeldend over ‘de kerkers van de lange duur’. Gewoonten en gebruiken zitten opgeslagen in het collectieve geheugen van een samenleving.

Trends en tradities

In onze tijd is het tempo van veranderingen enorm toegenomen. De laatste 50 jaar is er meer veranderd in onze cultuur dan in de periode tussen 1500 en 1800. Tradities veranderen sneller dan ooit. Overlevering van generatie op generatie lijkt daardoor minder belangrijk geworden. ‘Trends’ lijken in de plaats gekomen van tradities. Trends passen bij onze huidige, snelle en vluchtige tijd. Trends wisselen elkaar in hoog tempo af.

Terwijl paradoxaal genoeg de tradities door trends verdreven lijken te zijn, wordt door de snelle veranderingen in onze tijd ook veel betekenis toegekend aan tradities. Juist door de grote veranderingen zijn wij bewust dat het vroeger anders ging en zijn wij geïnteresseerd geraakt in onze geschiedenis, in onze wortels, in onze streektradities.

Vroeger deed je hetzelfde als je ouders en was geschiedenis niet zo belangrijk, omdat er weinig

¹ Overgenomen – met aanpassingen van enkel de plaatsnamen – van Ineke Strouken, ‘Volkscultuur: levend cultureel erfgoed,’ *Alledaagse Dingen 1* (1999) en in *Traditie 1* (1999).

veranderde. Wij weten dat onze wereld anders is dan die van onze ouders en grootouders. Dat oudere mensen een andere tijd hebben meegemaakt. Je hoeft helemaal nog niet zo oud te zijn om te kunnen zeggen: Ik weet nog dat de eerste faxen kwamen. En eigenlijk is de fax ook al weer een beetje ouderwets.

Nu verandert alles zo snel dat een bezinning op de eigen wortels nodig is om te weten wie je bent. Trends zijn vluchtig, terwijl mensen behoefte hebben aan vastigheid. Vandaar die grote belangstelling voor tradities en volkscultuur. Wie je bent, wordt bepaald door je geschiedenis. Je identiteit is geworteld in het verleden.

Identiteit

Wie je bent, is onlosmakelijk verbonden met waar je vandaan komt. Identiteit heeft een historische dimensie. Deze historische dimensie verklaart hoe wij geworden zijn wie wij zijn. Weet wat je tradities zijn – welke gewoonten en gebruiken, normen en waarden je van je ouders en grootouders overgenomen hebt – dan weet je wie je zelf bent.

Voor de nieuwkomers in België, de migranten, blijken tradities zo mogelijk nog belangrijker te zijn dan voor de andere Belgen. In een geheel nieuwe omgeving, in een totaal andere cultuur, worden zij nog meer dan anderen teruggeworpen op de eigen wortels. Ook voor hen zijn tradities en identiteit onlosmakelijk met elkaar verbonden. Terwijl tradities met de tijd mee veranderen, probeer je – als je in een ander land woont – de tradities van thuis te behouden zoals ze waren. Ze niet te laten veranderen, want ze herinneren je aan je geboorteland. Dat wat als ‘typisch van thuis’ wordt beschouwd, wordt gecultiveerd. Dat doen migranten in ons land, maar dat doen ook Vlamingen in de vreemde.

Ook trends hebben ook alles te maken identiteit. ‘Gabbers’ bijvoorbeeld hebben een eigen levenswijze, een eigen kleedgedrag en muzieksmaak. Zij onderscheiden zich hierdoor van andere jongeren. Door je te identificeren met een groep en hun levenswijze over te nemen, laat je zien dat je bij hen hoort. ‘Gabbers’ zijn trendsetters, net als ‘punk’ vroeger. Maar als een trend aanslaat – en bijvoorbeeld de haardracht van gabbers mode wordt -, dan moeten de trendsetters weer zoeken naar iets nieuws. Trends wisselen zich af in snel tempo.

Het belang van volkscultuur

Tegenwoordig is volkscultuur in. Bijna iedereen is er wel in geïnteresseerd. Met volkscultuur kun je je op verschillende manieren bezighouden. Je kunt er onderzoek naar doen of je kunt het beoefenen. Veel mensen en instellingen doen onderzoek naar de achtergronden van het dagelijks leven, naar het leven van hun voorouders of naar de gewoonten en gebruiken in hun woonplaats. Weer anderen willen voelen hoe het leven vroeger was of een aspect van het dagelijks leven in het verleden uitbeelden. Dat kan zijn door in een volksdans- of klederdrachtgroep op te treden, door een traditionele sport of ambacht te beoefenen, of door in een museum het leven van een viking of middeleeuwer na te bootsen.

Maar iedereen is er bij gebaat om te weten wat zijn tradities zijn en waar ze vandaan komen. Wat heb ik van mijn ouders en voorouders en wat heb ik van anderen? Waarom doe ik dingen zus en waarom denk ik zo? Waar komen mijn normen en waarden vandaan? Dat is niet alleen leuk om te weten, maar het maakt je ook een rijker mens. Kennis van volkscultuur geeft je inzicht in jezelf

en in je omgeving. Daarom is het belangrijk dat wij nu nadenken over de herkomst van onze tradities en dat wij onze gewoonten en gebruiken van nu vastleggen. Zodat ze in de toekomst weten hoe wij in het jaar 2007 geleefd hebben.

Aard en opzet van deze cursus

Hoewel in deze cursusnota's de nadruk ligt op het verleden, loopt de studie van de volkscultuur gewoon door. Helaas zijn lokale historici of heemkundigen te veel bezig met het verleden en noteren/bestuderen ze te weinig wat er nu leeft in de volkscultuur: hoe viert men nu rituelen en welke? Hoe brengt men de vrije tijd door? Wat eet men? Waarom is er zoveel belangstelling voor folklore? Welke verhalen vertelt men nu? Enzovoort. Aan de Katholieke Universiteit van Leuven bestudeert men in het Seminarie voor volkskunde ook de eigentijdse volkscultuur. Er bevindt zich heel wat boeiend studiemateriaal onder de vorm van licentiaatsverhandelingen en mastertheses.

Ook de studie van de volkscultuur is aan evoluties onderhevig. Daar we ons hier vooral tot het verleden beperken – dat is de interessantste piste voor toekomstige gidsen – doe ik een beroep op de oude manier van volkskunde bedrijven. Reden te meer daar het profiel van de volkskunde nieuwe stijl nog lang niet duidelijk is en aan veel kritiek wordt blootgesteld. Voor dat debat, zie bijvoorbeeld: T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers, *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Amsterdam: Sun & Meertensinstituut, 2000) en de Vlaamse reacties op dat boek in *Volkskundige kroniek* 10, nr. 1 (2002).

DEEL 1

VOLKSCULTUUR: DEFINITIE EN METHODE

I. HET BEGRIP VOLKSKUNDE

Definities scheppen over het algemeen meer problemen dan ze oplossen. Bij wijze van voorbeeld geven we er enkele in verband met volkskunde.² We houden even de oude terminologie ‘volkskunde’ aan, wel wetende dat die term inmiddels vervangen is door ‘etnologie’. Volkskunde of etnologie is de studie van de volkscultuur

Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal (ed. 1984): Onderzoek en wetenschap van de gebruiken en gewoonten, voorstellingen en tradities (de materiële en geestelijke cultuur) die onder het volk als in historische continuïteit levende gemeenschap worden aangetroffen. Fantastisch: dus ook Rubens en Beethoven vormen een object van de volkskunde ...

Grote Winkler Prins Encyclopedie (ed. 1983): De studie van de verschillende aspecten van het volksleven zoals dat door het volk als traditiegetrouwe gemeenschap wordt beleefd. Van hetzelfde laken een broek! Centraal probleem lijkt de term volk te zijn.

Om het probleem te vereenvoudigen, kunnen we volkskunde gaan vergelijken met heemkunde en folklore. Alhoewel we ons ervan bewust zijn dat die termen in het dagelijks gebruik nogal eens door elkaar lopen, trachten we nu toch tot een zekere afbakening te komen. Heemkunde is de kunde van het heem. Het heem slaat op de plaats waar men geboren is: het woonhuis, het erf, later uitgebreid tot het dorp en zelfs de regio (cf. het Duitse *Heimat*). In principe gaat het dus om alle kunde (kennis) die men kan opdoen in verband met de streek, dus ook flora en fauna, wegnenet, toponymie, geografie, zeden en gebruiken. Heden is het begrip vernauwd tot geschiedenis van de eigen gemeente of van de eigen streek.

De term folklore stamt uit het Groot-Brittannië van de 19de eeuw: 22 augustus 1846. William John Thoms lanceerde hem in een brief aan de Engelse krant *The Athenaeum*, ter vervanging van de omslachtige begrippen *popular antiquities* en *popular literature*. Met *folklore* bedoelde hij eenvoudig *the lore of the people* (wat het volk leert). Onder *-lore* verstond hij volksgeloof, sagen, zeden en gebruiken, bijgeloof, balladen, spreekwoorden en gezegden, raadsels ... De term *folk* verklaarde hij helaas niet. De nieuwe term bewees vlug goede diensten en werd binnen de kortste keren bijzonder populair, ook buiten de grenzen van het Brits Imperium. Toch twee kritieken. In de eerste plaats dekt de vlag de lading maar half: de term *-lore* slaat haast uitsluitend het geestelijk erfgoed van het volk en veronachtzaamt het uitgebreide materiële patrimonium (Bokrijk!). Ten tweede: de term klinkt heden ten dage eerder ‘folkloristisch’ dan wetenschappelijk. Het is zelfs een scheldwoord geworden: een folkloristische aanpak staat tegenover een weldoordachte aanpak. Folklore is synoniem geworden van oubollig, achterlijk, minderwaardig, naïef en dies meer.

Wat er ook van zij: het moeilijkste woord blijft volk. Wat men daaronder verstaat, durft nogal eens van tijd tot tijd veranderen. De romantici uit de eerst helft van de 19de eeuw stelden dat de volkskunde zich moest buigen over die bevolkingsgroep die het sterkst vertegenwoordigd was en die het gaafst de tradities had bewaard. Zij dachten toen alleen maar aan de van elke cultuur gespeende landbouwers die verheerlijkt werden in alle kunsten (Millet!). Alles was bij hen intact

² Ik heb voor deze inleidende definitiekwestie dankbaar gebruik gemaakt van S. TOP, *Enkele inleidende beschouwingen met betrekking tot de volkskunde*, Leuven, 1983, pp. 1-33.

gebleven (cf. ontstaan van de antropologie: ook interesse voor intacte volkeren). Volkskunde was toen nog *Bauernkunde*. Later rekende men alle lagere standen bij het volk, het aloude *vulgus in populo*: alles wat gespeend was van de verfijnde (burger)cultuur. In die tijd ontstond dan ook de theorie van het *gesunkenes Kulturgut* (Wilhelm Riehl en Hans Naumann). De volkscultuur kreeg aldus een tweede klap: aanvankelijk verworpen tot boerse toestanden, werd de hoop vergroot met alle gebrekkige, verminkte en derhalve minderwaardige cultuurinhouden. Kortom iets waarvan elke serieuze wetenschapper best gespeend bleef. Alles van het volk werd *qualité négligable* in de wetenschap.

In de 20ste eeuw ontstaan op het eerste zicht minder bevooroordeelde definities over het volk, maar het probleem is dat er nu iedereen bij betrokken wordt: een volk is een gemeenschap van mensen, die historisch gegroeid is tot een levend, organisch geheel en verbonden door materiële en geestelijke gemeenschappelijke kenmerken (*dixit* Adolf Bach, die een belangrijk werk schreef over doel en methodes van de volkskunde). Eén groot probleem: een volk dat een gemeenschappelijke geschiedenis achter de rug heeft kan eender welke geografische entiteit beslaan: de Jeukenaars (dorp), de Genkenaars (stad), de Limburgers (provincie), de Vlamingen (regio), de Belgen (land). Wie vormt welke culturele eenheid? Dat levend, organisch geheel kan kapot gedifferentieerd worden. De Amerikaan Alan Dundes voelde zich dan ook geroepen om het meest operationele volksbegrip te ontwikkelen: om het even welke groep van mensen (maar minimum twee) die minstens één concrete band (b.v. bloedverwantschap, hobby, beroep, ideologie, taal) gemeen hebben. Op die manier spreekt men in de volkskunde van studies over de familie Dehaene, de vereniging van de geitenmelkers, de mijnwerkers, de BV's, de katholieken, de Vlamingen en ga zo maar door. De beste definitie van het volk is mijns inziens nog steeds, dat wat de *common sense* verstaat onder volk.

En dus zijn we er bijna uit. Stefaan Top definieert volkskunde als *een vergelijkende wetenschap, die cultuuruitingen van de mens, levend in gemeenschap, diachronisch en synchronisch onderzoekt, met het doel relaties te onderkennen die bestaan tussen het bestudeerde object, zijn drager en het cultuurpatroon*. Bij zo een erudiete definitie hoort een toelichting:

- vergelijkende wetenschap: na studie moet vergelijking mogelijk zijn tussen bijvoorbeeld een vissersclub, een schuttersgilde en studentenbond of tussen Brabantse en Tirolse eetgewoonten;
- cultuuruitingen van de mens: (van de mens is vanzelfsprekend een tautologie hier) zie het plan Hoffman-Krayer;
- levend in gemeenschap: zie de definitie van volk i.e. geen individuen afzonderlijk;
- diachroon en synchroon: evolutie in het verleden én studie van het heden;
- relaties tussen object, zijn drager en cultuurpatroon: niets *an sich* bestuderen, wel steeds in de context zien en vooral hoe functioneerde het in de gemeenschap.

Persoonlijke ervaring leert dat de beste definitie het plan Hoffman-Krayer is. (?? Volgens mij voldoet dat nu niet meer, en is men op zoek naar een nieuwe canon, in de volkskunde) Evenmin als het begrip filosofie simpel te definiëren is, is het eenvoudig de volkskunde te omschrijven. Ook hier geldt: het leven (*in casu* de studie) is de beste leerschool. Moeilijkheden zijn er toch genoeg: het boerenleven van de 19de eeuw bestudeert de volkskunde. Het boerenleven van de 14de eeuw bestudeert de ernstige geschiedenis ... Waar liggen de precieze grenzen tussen cultuurgeschiedenis, sociale geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis en volkskunde?

Enkele toegankelijke werken over algemene volkskunde en folklore:

- K.C. PEETERS, *Eigen aard. Grepen uit de Vlaamse folklore*, Antwerpen, 1946¹: zeer toegankelijk, algemeen overzicht: I. Inrichting en levenswijze, II. Woord en lied, volksgeloof en –wetenschap, III. Volksgebruiken in de jaarkrans;
- A. MARINUS, *Le folklore belge*, 3 dln., Brussel, s.d.: zeer uitgebreid, alle aspecten behandeld.

- Vervolgens vermelden we nog twee werken geconcentreerd rond de gebruiken van de jaarkrans: G. CELIS, *Volkscundige kalender voor het Vlaamsche land*, Gent, 1990² en A. VER ELST, *Folkloristische tijdspiegel voor België*, Brussel, s.d.

Tegenwoordig verkiest men de term etnologie in plaats van volkskunde, maar uiteindelijk verandert dat niet zo erg veel aan het studieobject:

UITTREKSEL UIT HET DECREET VOLKSCULTUUR 27/10/1998
HOOFDSTUK I
ALGEMENE BEPALINGEN

Artikel 2. In dit decreet wordt verstaan onder:

1° **volkscultuur**: alle collectieve, al of niet traditionele uitingen van het volksleven, zoals die door organisaties, hetzij als studieterrain, hetzij als toepassingsgebied, in hun doelstellingen en programma zijn ingeschreven;

2° **familiekunde**: het domein van de volkscultuur dat zich bezighoudt met het onderzoek naar de historische herkomst en de geografische verspreiding van families met de bedoeling het sociaal en professioneel profiel van de stam te ontdekken;

3° **heemkunde**: het domein van de volkscultuur dat zich toelegt op een betere kennis van de eigen streek in al haar aspecten en op de bescherming van het gemeenschappelijke materiële culturele erfgoed;

4° **algemene volkskunde**: het domein van de volkscultuur dat zich bezighoudt met de observatie en de studie van algemene traditionele en eigentijdse volksculturele fenomenen in hun cultuurhistorische context;

5° **gethematiseerde volkskunde**: het domein van de volkscultuur dat zich bezighoudt met de observatie en de studie van specifieke traditionele en eigentijdse volksculturele fenomenen in hun cultuurhistorische context;

6° **industriële archeologie**: het domein van de volkscultuur dat zich vanuit een actieve belangstelling voor de menselijke activiteit uit het verleden en de vertaling ervan naar de actualiteit, bezighoudt met het behoud en het beheer van verwaarloosd industrieel cultureel erfgoed.

II. HET PLAN HOFFMAN-KRAYER

I. Volkskunde in het algemeen.

A. Bibliografie

B. Berichten over volkskundig onderzoek

1. Onderwijs- en onderzoeksinstituten, wetenschappelijke verenigingen
2. Kongressen
3. Musea, verzamelingen, tentoonstellingen
4. Personalia
5. Samenvattende mededelingen over landen en volkeren

C. Geschiedenis, grondslagen en methodiek van de volkskunde

1. Geschiedenis van de volkskunde
2. Theorie van de volkskunde
3. Methoden, technieken, hulpmiddelen
4. Volkskunde en verwante wetenschappen

D. Samenvattende of gemengde bijdragen m.b.t. geografische en etnografische eenheden

1. Verscheidene taalgebieden
2. Engelse taalgebied, inclusief het Engels-Amerikaans
3. Franse taalgebied, inclusief het Provençaals en het Frans buiten Europa
4. Italiaanse taalgebied, inclusief het Sardisch
5. Spaanse, Katalaanse en Portugese taalgebied, inclusief de Iberisch-Romaanse taalgebieden buiten Europa
6. Overige Romaanse taalgebieden (Rhaetoromaans, Roemeens)
7. Duitse taalgebied, inclusief het Duits-Amerikaans en het Jiddisch
8. Nederlandse en Friese taalgebied, inclusief het Zuid-Afrikaans
9. Noordgermaanse taalgebied (Deens, Zweeds, Noors, IJslands)
10. Griekse taalgebied
11. Oostslavische taalgebied (Russen, Oekraïeners, Witrussen)
12. Westslavische taalgebied (Kaschuben, Polen, Tsjechen, Slowaken, Sorben)
13. Zuid-Slavische taalgebied (Slovenen, Kroaten, Serviërs, Macedoniërs, Bulgaren)
14. Keltische taalgebied
15. Andere Indogermaanse taalgebieden (Litouws, Lets, Albanees, Armeens, Zigeuners)
16. Fins-Oegrische taalgebied (Hongaars, Fins, Estnisch, Livisch, Laps)
17. Andere taalgebieden (Baskisch, Turks, Kaukasisch)
18. Klassieke oudheid

II. Nederzetting

III. Gebouwen

A. Algemeen

B. Boerderij

C. Huis en toebehoren

1. Woonhuis
2. Bedrijfsgebouwen

D. Kerk, kapel, kerkhof

E. Andere

IV. Voorwerpen

A. Samenvattende en gemengde bijdragen

B. Onroerende goederen, monumenten

C. Roerende goederen

1. Samenvattende en gemengde bijdragen
2. Meubels en huisraad
3. Werktuigen
4. Andere voorwerpen

V. Tekens

VI. Techniek, beroepen, volkskunst en volksnijverheid

A. Algemene en gemengde bijdragen

B. Volkskunst en volksnijverheid : bijzonderheden

1. Textielkunst en textielnijverheid
2. Prentkunst, tekenkunst, schilderkunst
5. Houtbewerking
6. Pottenbakkerskunst
7. Steenbewerking
8. Metaalbewerking
9. Glaswaren
10. Varia

C. Handwerk, volkse ambachten en beroepen, seizoenarbeiders

D. Landbouw, veeteelt, bosbouw, tuinbouw, bijenteelt

E. Pluk, jacht, visvangst

F. Mijnbouw

G. Verkeer, verkeerswegen, vervoer

H. Markten en foren

I. Kalender, tijdrekening, maten, gewichten, geld

I. Emigratie, gastarbeiders, verhuizing en volksgroepen

VII. Volkspychologie, volkstyphen

VIII. Klederdracht, sieraden

IX. Voeding

X. Zeden, gebruiken, feesten, spelen

A. Algemene en gemengde bijdragen

1. Verscheidene taalgebieden
2. Engelse taalgebied, inclusief het Engels-Amerikaans
3. Franse taalgebied, inclusief het Provençaals en het Frans buiten Europa
4. Italiaanse taalgebied, inclusief het Sardisch
5. Spaanse, Katalaanse en Portugese taalgebied, inclusief de Iberisch-Romaanse taalgebieden buiten Europa
6. Overige Romaanse taalgebieden (Rhaetoromaans, Roemeens)
7. Duitse taalgebied, inclusief het Duits-Amerikaans en het Jiddisch
8. Nederlandse en Friese taalgebied, inclusief het Zuid-Afrikaans
9. Noordgermaanse taalgebied (Deens, Zweeds, Noors, IJslands)
10. Griekse taalgebied
11. Oostslavische taalgebied (Russen, Oekraïeners, Witrussen)
12. Westslavische taalgebied (Kaschuben, Polen, Tsjechen, Slowaken, Sorben)
13. Zuid-Slavische taalgebied (Slovenen, Kroaten, Serviërs, Macedoniërs, Bulgaren)
14. Keltische taalgebied
15. Andere Indogermaanse taalgebieden (Litouws, Lets, Albanees, Armeens, Zigeuners)
16. Fins-Oegrische taalgebied (Hongaars, Fins, Estnisch, Livisch, Laps)
17. Andere taalgebieden (Baskisch, Turks, Kaukasisch)
18. Klassieke oudheid

B. Bijzonderheden

1. Geboorte, doop, opvoeding
2. Initiatiegebruiken
3. Liefde, verloving, huwelijk
4. Dood en begrafenis
5. Huiselijke gebruiken
6. Schoolgebruiken
7. Dorps en stadsleven
8. Landbouwgebruiken
9. Gebruiken van standen en beroepen
10. Verenigingen, genootschappen, bonden, gilden
7. Kerkelijke gebruiken en feesten
8. Kalendergebruiken
 - a. Algemene en gemengde bijdragen
 - b. Wintergebruiken
 - c. Lentegebruiken
 - d. Zomergebruiken
 - e. Herfstgebruiken
9. Spel, speelgoed, ontspanning
10. Varia

XI. Sociale en rechterlijke volkskunde

- A. Sociale volkskunde
- B. Rechterlijke volkskunde

XII. Volksgeloof

- A. Bibliografie
- C. Algemene bijdragen i.v.m. godsdienst, toverij, bijgeloof en mythologie
- D. Samenvattende en gemengde bijdragen
 1. Volksgroepen
 2. Klassieke oudheid
 3. Romaanse volksgroepen
 4. Germaanse volksgroepen
 5. Slavische volksgroepen
 6. Andere volksgroepen
- D. Mythologie en cultus
 1. Volksdevotie en heiligenverering
 2. Bedevaarten
 3. Voorwerpen van volksdevotie : kruisen, kribben, ex-voto's, enz.
 4. Gebeden
- E. Voortekens en orakels
- F. Toverkunst en tegentover
 1. Algemene bijdragen en toverhandelingen
 2. Heksen en tovenaars
 3. Amuletten, talismans en dergelijke voorwerpen
 4. Tover- en bezweringsformules, toverboeken
- G. Bijzonderheden

XIII. Volksgeneeskunde

XIV. Volkswetenschap

- A. Volkswetenschap in het algemeen
- B. Volksplantenkunde
- C. Volksdierkunde

- D. Weer- en sterrenkunde
- E. Astrologie, waarzeggerij, droomverklaring
- E. Alchemie

XV. Volksliteratuur in het algemeen; samenvattingen uit XVI-XXI

XVI. Volkspoëzie

1. Verscheidene taalgebieden
2. Engelse taalgebied, inclusief het Engels-Amerikaans
3. Franse taalgebied, inclusief het Provençaals en het Frans buiten Europa
4. Italiaanse taalgebied, inclusief het Sardisch
5. Spaanse, Katalaanse en Portugese taalgebied, inclusief de Iberisch-Romaanse taalgebieden buiten Europa
6. Overige Romaanse taalgebieden (Rhaetoromaans, Roemeens)
7. Duitse taalgebied, inclusief het Duits-Amerikaans en het Jiddisch
8. Nederlandse en Friese taalgebied, inclusief het Zuid-Afrikaans
9. Noordgermaanse taalgebied (Deens, Zweeds, Noors, IJslands)
10. Griekse taalgebied
11. Oostslavische taalgebied (Russen, Oekraïeners, Witrussen)
12. Westslavische taalgebied (Kaschuben, Polen, Tsjechen, Slowaken, Sorben)
13. Zuid-Slavische taalgebied (Slovenen, Kroaten, Servigrs, Macedoniërs, Bulgaren)
14. Keltische taalgebied
15. Andere Indogermaanse taalgebieden (Litouws, Lets, Albanees, Armeens, Zigeuners)
16. Fins-Oegrische taalgebied (Hongaars, Fins, Estnisch, Livisch, Laps)
17. Andere taalgebieden (Baskisch, Turks, Kaukasisch)
18. Klassieke oudheid

XVII. Muziek, dans, jodel, uitroepen en dergelijke

- A. Muziek
 1. Algemene bijdragen
 2. Muziekinstrumenten
- B. Jodel, uitroepen
- C. Dans
- D. Etnomusicologie

XVIII. Sprookje, mythe, grappig vertelsel (Schwank), sage, legende, fabel

- A. Bibliografie
- B. Algemene, samenvattende en gemengde bijdragen uit C-F
- C. Sprookjes
 1. Algemene bijdragen, studies van thema's en motieven
 2. Teksten
- D. Grappige vertelsels (anekdoten), fabels
 1. Algemene bijdragen, studies van thema's en motieven
 2. Teksten
- E. Sagen en mythen
 1. Algemene bijdragen, studies van thema's en motieven
 2. Teksten
- F. Legendes
 1. Algemene bijdragen, studies van thema's en motieven
 2. Teksten

XIX. Volkstoneel

XX. Overige volksliteratuur

XXI. Volkstaal

- A. Algemene en gemengde bijdragen uit B-G
- B. Raadsels
- C. Spreekwoorden en zegswijzen
- D. Humor en spot, volkshumor op stad en dorp, land en volk
- E. Scheldwoorden en spotroepen
- F. Klanknabootsingen en -verklaringen
- G. Volkswoordenschat
 - 1. Volkswoordenschat in het algemeen
 - 2. Speciale talen

III. DE VOLKSKUNDIGE METHODIEK

Zoals andere wetenschappen beschikt de volkskunde over enkele instrumenten en past ze bepaalde methodes toe om haar materiaal te verzamelen, te ordenen en te bestuderen. We zullen aandacht besteden aan de belangrijkste methodes, in het bijzonder die voor gidsen van belang zijn.

Eerst zamelen we bronnen in. Er zijn verschillende bronnen mogelijk: voorwerpen, archivalia, publicaties en mondelinge overlevering. Elke soort vraagt een eigen, kritische aanpak. Voor gidsen – die zich meestal niet inlaten met wetenschappelijk onderzoek – zijn de gepubliceerde (secundaire) bronnen het belangrijkste om hier ter sprake te brengen: waar kan men wat opzoeken en/of terugvinden?

We maken melding van de belangrijkste bibliografische naslagwerken:

- L. DE WACHTER, *Repertorium van de Vlaamse gouwen en gewesten*, 6 dln., Antwerpen, 1952-1957: meer dan 60.000 referenties, geordend per streek en per gemeente, gefilterd uit honderden tijdschriften, over de periode 1800-1950.
- CENTRUM VOOR STUDIE EN DOCUMENTATIE (ed.), *Nederlandse volkskundige bibliografie*, 37 dln., Antwerpen, 1964-: systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegenhedenuitgaven. Bedoeling is alle Nederlandse en Vlaamse volkskundige tijdschriften bibliografisch te ontsluiten voor de onderzoeker. Geordend volgens het plan Hoffman-Krayer. Voor Limburg zijn twee delen essentieel: 11 (*'t Daghet in den Oosten*) en 20 (*Limburgse tijdschriften*). Deel 20 bevat slechts bibliografische ontsluitingen tot 1960. Van 1970 tot en met 1984 gaf het PROVINCIAAL ARCHIEF- EN DOCUMENTATIECENTRUM de *Bibliografie Limburg* uit. Het is een kruiscatalogus in strikt alfabetische volgorde op auteursnamen, titels van en trefwoorden op bijdragen.
- NATIONALE COMMISSIE VOOR FOLKLORE (ed.), *Jaarboek 50-60*, Brussel, 1939-1956 en KONINKLIJKE BELGISCHE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE (ed.), *Jaarboek met volkskundige bibliografie*, Brussel, 1939-1993. Jaarlijks opgesteld, ook volgens Hoffman-Krayer. De bibliografie voor volkskunde die in 1939 opgestart werd door deze commissie, wordt vanaf 1999 verdergezet door het Vlaams Centrum voor Volkscultuur onder de naam *Bibliografie volkscultuur*. Gestopt in 2005
- Enigszins parallel met de jaarboeken van de KBCV geeft het tijdschrift *Volkskunde* vanaf jg. 43 (1940) bibliografische overzichten van allerlei volkskundige periodieken, sinds 1973 ook volgens Hoffman-Krayer.
- Veel bibliografische notities vindt men in K.C. PEETERS, *Volkskundige aantekeningen. Nota's en bibliografie bij Eigen Aard*, Antwerpen, 1962: 287 blz. Bibliografie als werkinstrument bij zijn populair boek *Eigen aard*.

Mogen ook niet verwaarloosd worden: onze heimatschrijvers. De onderzoeker/gebruiker moet echter de gegevens controleren. Heeft de schrijver de gegevens elders gehaald dan in het dorp dat hij beschrijft, in welke periode heeft hij het opgetekend, is het realistisch enzovoort. De belangrijke Limburgse heimatschrijvers zijn Alfons Jeurissen, Lambrecht Lambrechts, Hendrik Prijs, dichter Arnold Sauwen, sagenverzamelaar Bernard Kemp ... Men vindt deze en veel meer namen in G. Wulms, *Literaire gids voor Limburg*, Schoten, 1985.

Vaak verwaarloosd materiaal is het fotografisch archief van de VRT, het Instituut voor Volkskunde van Antwerpen en het Museum voor Volkskunde van Gent. Vaak zijn de foto's slecht ontsloten door het ontbreken van cruciale gegevens: datum, herkomst, ruimtelijke situering ... Wat materiële volkscultuur betreft, willen we toch wijzen op het belang van musea:

Per provincie

Antwerpen: *Museum voor Volkskunde*, Gildekamersstraat 2-6, 2000 Antwerpen. Verhuist binnenkort naar het Museum aan de Stroom (MAS).

Brabant: *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, afdeling Museum voor Volkskunde*, Jubelpark, 1040 Brussel.

Limburg: *Provinciaal Openluchtmuseum Domein Bokrijk*, Domein Bokrijk, 3600 Genk.

O- Vlaanderen: *Het Huis van Alijn*, Kraanlei 65, 9000 Gent.

Museum voor Volkskunde, Begijnhof 24-25, 9200 Dendermonde.

W.-Vlaanderen: *Museum voor Volkskunde*, Rolweg 40, 8000 Brugge.

Kleinere/grotere musea in Limburg

Achel: *Grevenbroekmuseum*, Generaal Dempseylaan 1, 3930 Hamont-Achel

Achel: *Teutenwoning Simonshuis*, Generaal Dempseylaan 1, 3930 Hamont-Achel

Beringen: *Vlaams Mijnmuseum*, Koolmijnlaan 201, 3582 Beringen

Bilzen: *Taalmuseum Tesi Samanunga*, Stadhuis, Markt, 3740 Bilzen

Bocholt: *Brouwerijmuseum*, Dorpsstraat 53, 3950 Bocholt.

Borgloon: *Streeksfruitmuseum*

Bree: *Ambachtelijke koffiebranderij*, Nieuwstadstraat 9, 3960 Bree

Bree: *Rijtuigenmuseum*, Gruitroderkiezel 66, 3690 Bree

Bree: *Heemkundig Museum*, Toerisme Bree-Oud Stadhuis, Markt, 3690 Bree.

Eisen: *Museum van de Mijnwerkerswoning*, Marie-Joséstraat 3, 3630 Eisen (Maasmechelen)

Halen: *Streekmuseum De Reinvoart*, Hagelandstraat 1, 3545 Halen

Hamont-Achel: *Museum Grevenbroek*

Hasselt: *Nationaal Jenevermuseum*, Witte Nonnenstraat 19, 3500 Hasselt

Hasselt: *Gedachtenismuseum Pater Valentinus Paquay*, Minderbroedersstraat 19, 3500 Hasselt

Hasselt: *Het Stadsmus*, Guido Gezellestraat 2, 3500 Hasselt

Hasselt: *Literair Museum*, Bampsiaan 35, 3500 Hasselt

Hasselt: *Stedelijke Beiaardmuseum*, Toren St.-Quintinskathedraal, Vismarkt, 3500 Hasselt

Hechtel-Eksel: *Klokkemuseum-Leukenhof*, Lommelsebaan 11, 3940 Hechtel-Eksel

Genk: *Heemkundig museum*, Henri Decleenstraat 21, 3600 Genk

Koersel: *Heemkundig museum 't Fonteintje*, Fonteinstraat 30, 3560 Koersel+

Lommel: *Erfgoed Lommel*, Kolonie 77, 3920 Lommel

Lommel: *Het glazen huis*, Dorp 14B, 3920 Lommel

Lommel: *Molenmuseum*, Hoeverdijk 11, 3920 Lommel

Lommel: *Museum Kempenland*, Dorp 16, 3920 Lommel

Maaseik: *De wissen*

Maaseik: *Museactron*, Grote markt, 3680 Maaseik

Maasmechelen: *Carnavalmuseum*, Opperveldstraat 7, 3630 Maasmechelen

Meeuwen -Gruitrode: *Tabaksmuseum*, Weg naar Helchteren 32, 3670 Meeuwen-Gruitrode

Meeuwen-Gruitrode: *Museum 't Karreniel*, Gestelstraat 79, 3670 Meeuwen-Gruitrode

Neerpelt: *Heemmuseum Nederpeelt*, Sint-Willibrorduskapel, Breughelstraat, Neerpelt

Opitter: *Pollismolen*, Molenstraat 48, 3960 Bree

Overpelt: *Molenmuseum*, Breughelweg, 3900 Overpelt

Peer: *Armand Preud'homme Museum*, Kloosterstraat 37, 3990 Peer
 Peer: *Harmoniemuseum*, Harmonieplein 2, 3990 Peer
 Peer: *Museum De Dulle Griet*, Kloosterstraat 37, 3990 Peer
 Peer: *Museum voor Muziekinstrumenten*, Oud stadhuis, Markt, 3990 Peer
 Peer: *Zuivelcentrum Peer*, Weyerstraat 1, 3990 Peer
 Rekem: *Gemeentelijk Museum*, Groenplein, 3620 Rekem
 Rekem: *Museumapotbeek*, Herenstraat 1, 3621 Rekem
 Riemst: *Heemkundig Museum*, Kloosterstraat, 3770 Vlijtingen (Riemst)
 Sint-Huibrechts-Lille: De Lilse meulen, Windmolenstraat 5, Sint-Huibrechts-Lille
 Sint-Huibrechts-Lille: *Heemkundig archeologisch museum*, Dorpsstraat 30, Sint-Huibrechts-Lille
 Sint-Truiden: *Stedelijke museum*, Diesterstraat 1, 3800 Sint-Truiden
 Tongeren: *Moerepoortmuseum*, Vlasmarkt 4, 3700 Tongeren
 Zolder: *Heemkundig Museum*, Dekenstraat 28, 3540 Zolder
 Zutendaal: *Museum Oudheidkamer*, Oosterzonneplein 1, 3690 Zutendaal

Het nummer *Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven*, 83 (1982) nr. 2/3 is helemaal gewijd aan volkskundige musea in Vlaanderen. Het is opletten met die gegevens, want in de wereld van de volkskunde veranderen dingen soms snel. Musea komen en gaan (buiten de grote provinciale musea).

Daarnaast bestaan er nog (niet-)officiële onderzoekscentra of organisaties voor volkskunde:

Vlaanderen

- *Vlaams Centrum voor Volkscultuur* (VCV): www.vcv.be
- *Instituut voor Volkskunde K.C. Peeters*, Gildekamersstraat 7-9, 2000 Antwerpen.
- *Seminarie voor Volkskunde van de KULeuven*, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven
- ook aan de UGent is er volkskundig onderzoek, o.m. dialectologie. Info: Jacques Van Keymeulen 09 231 13 64 jacques.vankeymeulen@ugent.be

Algemene verenigingen Limburg

- *Vlaamse Vereniging voor Familiekunde Limburg* (VVF Limburg)
- *Heemkunde Limburg vzw* (www.heemkunde-limburg.be). Op deze website vindt men tevens gegevens met betrekking tot geschied- en heemkundige kringen in Limburg.
- *Limburgse commissie voor numismatiek vzw*
- *Veldeke-Bels(j) Limburg vzw* (dialectologie)
- *Verbond der Schuttersgilden Genk vzw*
- *Academie voor Streekegebonden Gastronomie* (ASG)
- *C.V. Limburgse Specialiteiten en Delicatessen*
- ...

Ten slotte zijn er natuurlijk nog de heemkundige kringen en hun tijdschriften (zie www.heemkunde-limburg.be). In het bijzonder voor gidsen die gauw iets meer willen te weten komen, zijn heemkringen en hun schriftelijke producten zeer belangrijk. Dat zijn ze trouwens niet alleen voor de volkskunde, maar ook voor de lokale en regionale geschiedschrijving. In wat volgt geven we een lijst van de belangrijkste overkoepelende Limburgse heemtijdschriften en vervolgens een ge-uptodate lijst van de meeste kringen.

De belangrijkste Limburgse tijdschriften met een groter bereik dan eigen huis en tuin:

- *'t Daghet in den Ooster*: bestond van 1885 tot 1914. Hoodzakelijk literair, katholiek en Vlaamsgezind. Naast de literaire rubrieken ook volkskundige, onder verschillende titeltjes: 1° Wetenswaardigheden, 2° Geschiedenis en 3° Boek- en Boekstafwezen;
- *Limburgsche Bijdragen*, uitgegeven door het Leesgezelschap van Hasselt sinds 1903. Veel aandacht voor plaatselijke geschiedenis en folklore. Het tijdschrift verscheen niet met regelmaat;

- *Limburg*: gestart in 1919 en heden het belangrijkste, algemeen Limburgse tijdschrift. Voortzetting van *'t Daghet in den Oosten*. Haast uitsluitend heemkunde en folklore. Sinds 1997 versmolten met *Het Oude Land van Loon*;
- *Verzamelde Opstellen*, uitgegeven door de Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt, van 1923 tot 1943. Aandacht voor algemene en plaatselijke Limburgse geschiedenis. *Het Oude Land van Loon* zette hun werk in 1944 verder;
- *Het Oude Land van Loon*, orgaan van de Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen van België, van 1946 tot 1997. De titel is een herinnering aan het tijdschrift *L'ancien pays de Looz* (1896-1914). Ondanks het feit dat het tijdschrift niet systematisch volkskundig is, toch veel aandacht voor zeden, gebruiken en volkstradities;
- *Toeristisch Informatie-Bulletin*, later *Nieuws uit Limburg* van het Provinciaal Verbond voor Toerisme en uitgegeven sinds 1949. Bespreking van dorpen, bezienswaardigheden, evenementen (o.a. processies).

Enkele belangrijke volkskundige overzichtswerken m.b.t. Limburg:

- Het absolute basiswerk is nog steeds J. FRÈRE, *Limburgsche Volkskunde*, 3 dln., Hasselt, 1926-1936. Een *opus summum* dat een schat aan informatie bevat omtrent alle aspecten van het Limburgse volksleven. In 1992 verscheen van dat werk een flauw afkooksel van de hand van J. VENKEN;
- FEDERATIE DER LIMBURGSE GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIGE KRINGEN (ed.), *Limburgs Haspengouw*, Hasselt, 1951;
- GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIGEN STUDIEKRING TE HASSELT (ed.), *De Limburgsche Kempen*, Hasselt, 1936.
- LAPJESPROEF VOOR DRIE ZUSSEN, 100 artikelen over volkscultuur in Limburg. Limburgs Volkskundig Genootschap (ed.), Concentra, Hasselt, 2004

DEEL 2 DOMEINEN VAN DE VOLKSKUNDE

We volgen hiervoor getrouw een van de beste overzichten van de volkskunde in de Zuidelijke Nederlanden: K.C. PEETERS, *Eigen aard. Grepen uit de Vlaamsche folklore*, Antwerpen, 1946¹. Het werk werd enkele keren heruitgegeven en is nog steeds te vinden in boekantiquariaten. Voor Limburg vult men die algemene gegevens best in met J. FRÈRE (J. VENKEN, bew.), *Volkskunde in Limburg*, Gent, 1992. Het werk is nog steeds verkrijgbaar in de boekhandel. Het gaat hier om een zeer beperkte selectie van gegevens uit het gelijknamige *magnum opus* van Jules Frère.³

EERSTE DEEL: INRICHTING EN LEVENSWIJZE

I. DE BODEM EN ZIJN BEWONERS

1. Land en volk

Omgevingsfactoren beïnvloeden in mindere of meerdere mate de levenswijze van de bewoners, hun zeden en gewoonten. Niet alleen de nationaliteiten verschillen qua temperament, ook de regio's van een land: Oost-Vlamingen zijn niet te vergelijken met Limburgers en Antwerpenaars

³ *Limburgsche Volkskunde*, 1926-1928.

kunnen met helemaal niemand vergeleken worden (vinden ze zelf). Tussen de regio's ontstond daaruit niet zelden wat wrevel. Terwijl men in Limburg de Brabanders voor koeketers en spekdieven hield, werden zij op hun beurt door de Brabanders uitgescholden voor roggemeelers. Binnen Limburg zelf onderscheiden we ook twee grote regio's: de Kempen en Haspengouw. Het verschil is eenvoudig: de magere Kempische grond zorgde voor armoede, eenvoudige kleding, kleine behuizing, arm meubilair en wroeters van mensen. De vette Haspengouwse aarde bracht rijke boeren en grote hoeven voort. De Haspengouwer leeft met zijn buik op de grond. En zelfs binnen de regio's worden er verschillen aanvoeld, wat aanleiding kon geven tot de spotnamencultuur. Die van Bree drukten hun misprijzen tegenover de omliggende dorpen als volgt uit: Bree is een stad, Peer is nog wat en Hamont is een paddegat. En dan die van Peer: Peer is een stad, Achel is nog wat en Bree is een paddegat.

2. Speciale volksgroepen

In elke kleine of grote volksgemeenschap treft men groepen aan, die zich min of meer onderscheiden van de doorsnee bevolking. Sommige gehuchten kunnen zo letterlijk gestigmatiseerd worden door de rest van het dorp. Het waren op vele plaatsen de bewoners van de heikant met minder vruchtbare gronden (dagloners) of van de boskant (stropers, houthakkers, bezembinders) die zich afzonderden van de rest. Heden te vergelijken met migrantenwijken in een agglomeratie.

Dat procédé werkt niet steeds negatief. In Limburg zijn de teuten op die manier als speciale bevolkingsgroep gekend. Aanvankelijk ging het om niet-autochtonen, die zich gevestigd hadden in het noorden en het oosten van Limburg (Lommel, Hamont) en die zich hoofdzakelijk inlieten met ambulante handel. Een negatieve groep vormden de bokkerijders: een roversbende die enorm tot de verbeelding heeft gesproken.

3. Dorp en stad

De geologische geaardheid van de streek lag mee aan de basis van het ontstaan van verschillende soorten dorpen en steden. In de Leiestreek is het hof- of hoevesysteem typerend: afzonderlijke hoven waarrond meer bebouwing ontstond, gaven aanleiding tot het ontstaan van gehooften of gehuchten, waaruit dorpen konden groeien. Er zijn dorpen die een andere oorsprong hebben dan de landwinning: de straatdorpen, die groeiden langs belangrijke wegen die de meer bevolkte centra met elkaar verbonden. Een mooi voorbeeld daarvan is Hoogstraten (waarvan de naam tevens de geboorteakte is), een hoge straat van Gorkum naar Leuven.

In de volksgeest zijn de dorpen, net zoals de huizen, gezaaid door Onze-Lieve-Heer. Eén zo'n dorpje zaagde constant om uit de zak van Ons-Heer te mogen. Tussen Kasterlee en Turnhout werd Hij het moe en Hij schudde het dorpje uit zijn zak: Nè! Ligt daar! Het dorpje bleef er liggen en heette voortaan ligtdaar, wat al gauw Lichtaart werd. Tijdens een andere zaaitocht viel er plots een dorpje uit de zak. De Heer en Sint-Pieter hadden echter weinig tijd en toen Sint-Pieter vertrapte om het vooralsnog op te rapen, zei Ons-Heer: Tut, tut, laat het maar liggen ... Zo komen de Eindhoutenaren aan hun spotnaam tutten.

4. Boeren en heren

De belangrijkste bevolkingsgroep bleef tot in de negentiende eeuw de landbouwersstand. Boeren hebben lange tijd maar twee ambities gehad: op zichzelf bestaan en de eigendom vergroten. Dat leidde niet zelden tot gierigheid en schraapzucht, kortom al datgene waarvoor ze in de ludieke literatuur werden versleten. Verre van alle romantiek dus! Er bestonden trouwens verschillende soorten boeren: van rijke pachters (met rijke boerendochters!) tot kleine keuterboerkes (met een paard en enkele koeien), waarvan er vele fabrieksarbeider werden. Van nature uit waren die groepen nogal conservatief, zelfs toen de Boerenbonden werden opgericht ...

5. Stielen en ambachten

De dorpen waren eigenlijk zelfvoorzienende, autonome entiteiten. Een belangrijk deel van de dorpsbevolking bestond uit landbouwers, maar daarnaast waren er ook ambachtslieden. De wagenmakers en de (hoef)smeden werkten samen bij het vervaardigen van ploegen, wagens en werktuigen. Ze zaten dicht in het dorpscentrum. Maalders met hun water- of windmolen (meestal mocht men niet zelf malen, maar moest men naar de molen van de heer die er een belasting op won) zaten meer aan de rand van het dorp. Met de stand van de molenwieken konden ze signalen geven aan het dorp: rustdag, overlijden in de familie, klaar om te malen ... De meeste dorpen hebben toponiemen met *molen*. Omdat bier de favoriete drank was, had men in de meeste dorpen een brouwer. Dat kan niet gezegd worden van bakkers, want die kwamen pas later. Men bakte nog tot diep in onze eeuw zelf.

De bakker was een teken aan de wand: naarmate de levensomstandigheden verbeterden, kwam er meer werkgelegenheid voor de ambachtslieden en ook meer differentiatie (niet iedereen deed alles nog langer zelf): strodekkers, timmerlui, schouwvegers, putmakers, pottenbakkers, koperslagers, gareelmakers, kleermakers, schoenmakers, naaisters enzovoort. En laten we ook de gekkere beroepen niet vergeten: scharenslijpers, zandboeren (verkochten wit zand om over de rode tegels te strooien of om tinnen en koperen potten te schuren), rattenvangers (die al werkten met gif, vaak eigen brouwsels), mollenvangers (die handig met een schupje de mollen naar boven smeten), de leurders (met naalden, garen, brillen, pikken en zeisen), mestrapers, bezembinders, mandenvlechters ... Enfin, u trekt maar eens naar een ambachtenmarkt.

II. HET MATERIEËLE VOLKSLEVEN

1. Huis en hoeve

Hier komt het best de aanpassing natuur-cultuur tot uiting. In een vruchtbare streek zijn de hoeven groter en de huizen rijker. Op arme bodem zijn de boerderijtjes eerder van bescheiden omvang en eenvoudig opgetrokken. Ongeacht de grootte, onderscheidt men in elke hoeve drie delen: het eigenlijke woonhuis, de stal en de schuur (bergplaats voor de voedselreserve). Bijkomstig zijn de aanhankelijkheden zoals bakoven, wagenruimte (karkot), schaapskooi, duiventoren, turfkot enzovoort.

Aanvankelijk was er slechts de primitieve eenheidswoning met als middelpunt de vuurhaard, die diende voor verwarming en als kookplaats. In die zin is de haard een *pars pro toto* voor het hele huis: Eigen haard is goud waard. Rond het vuur vergaderden de huisgenoten en grepen de spinningen plaats tijdens de lange winteravonden. De oudste woningen bestonden gewoon uit één ronde of vierkante ruimte: een stel palen verbonden met vlechtwerk en bestreken met klei, daarop een strodak en in het midden een opening om de rook buiten te laten. Pas later werden de

dieren afgezonderd in een aanpalende ruimte. Toen de welstand toenam, nam ook het aantal aparte ruimten toe, doch alles nog steeds onder één dak. Een losstaande schuur verraadde grote welstand. Uit die vroege, éénruimige, twee- of driebcellige huizen, ontstonden drie grote hoevetypes: het langgeveltype (Kempen, Oost- en West-Vlaanderen), de open hoeve (Oost- en West-Vlaanderen) en de gesloten hoeve (Brabant-Haspengouw).

In de Kempen primeerde het langgeveltype, de meest geschikte huisvorm voor het kleine bedrijf van dagloner of keuterboer. De indeling van de huizen is eerder eenvoudig. Het voedsel voor de dieren werd in de huiskamer bereid en van daar naar de aanpalende stal overgebracht door middel van een draaipaal (mens en dier onder hetzelfde dak). In Haspengouw (een vruchtbare streek) primeert het gesloten type, al dan niet omweld en met een torenvormige inrijpoort. Vanop het binnenplein konden alle dienstruimten bereikt worden, links en rechts van de centrale woning. Ze behuisden meestal bemiddelde hereboeren en stonden te midden van uitgestrekte akkers.

In de stad bouwde men al langer met baksteen (aanvankelijk ook alles in hout), maar ook hier ontbrak de meeste luxe die wij nu vanzelfsprekend achten: drinkbaar water, eenvoudige verlichting en dito verwarming ... Er waren wel meer afzonderlijke kamers dan in de boerderijen. Enkel de rijksten konden de muren behangen met bewerkt leder of beschilderde doeken.

Naarmate de welstand toenam, werd ook aan versiering gedacht. Het nut primeerde niet meer. De strodaken werden bekroond met typische vlechtversieringen, het houtwerk (vooral kroonlijsten en deuren) werd versierd met snijwerk, het ijzerwerk aan deuren en vensters, evenals de ankers, werden kunstig bewerkt door de smeden en zelfs de metsers riskeerden een fantasie door met blauwe baksteen jaartallen en figuurtjes in de gevel te tekenen.

Het bouwen van een nieuw huis ging eertijds gepaard met tal van rituelen, waarvan enkel het planten van de meiboom overblijft, samen met het leggen van de eerste steen voor grote, officiële gebouwen. De mei (een berkeboom in de zomer en een den in de winter, versierd met lintjes) wordt op het huis gestoken zodra het geheel onder dak is. Die dag werd er normaal niet gewerkt, maar tracteerde de eigenaar de ambachtslieden op een overvloed aan drank.

2. Huisraad

Wat geldt voor de gebouwen, geldt ook voor het huisraad: efficiëntie primeert op esthetica. Vooreerst de bemeubeling. De timmerman, later de schrijnwerker, vervaardigde de meest noodzakelijke meubels en betrachtte daarbij haast uitsluitend degelijkheid. Een keukentafel met een lade voor het keukengerief, enkele stoelen en een kist met het uitzet van de bruid (in feite een kleerkist dus) vormden heel het huisraad. Voor een bed was in het éénruimige huis geen plaats. huizen met een apart slaapvertrek verraadden al welstand. Men sliep meestal in een alkoof: een in de keukenmuur ingemaakte bedstede, die afgesloten werd met een gordijn.

De meubels werden vervaardigd uit inlands hout (eik, notelaar, kerselaar) en ineengestoken met stevige vergaringen en zwaluwstaarten. Ze werden wit afgeleverd. De eigenaar zorgde wel voor kleur. De meubelen van hardhout werden ingewreven met rode was tot ze een diepe, donkerbruine glans verkregen. Zachthouten meubelen werden met varkensbloed geschilderd (gesapt) en daarna lichtjes geboend met was. Van versiering was aanvankelijk niet veel sprake.

Dat alles mag geen verkeerd beeld geven. Armoede betekent nog niet direct dat er helemaal niets was. Sommige huizen hadden al echte kasten, een staande klok, kannen en kruiken (o.a. in rood,

Kempisch aardewerk met zwart glazuur), een aantal voorwerpen in koper en tin (o.a. de koperen olielampjes of smoutpeerkens) en op de schoorsteenmantels stonden niet zelden heiligenbeeldjes, stolpjes en armenzilver.

3. Klederdracht

De traditionele klederdrachten zijn er helemaal uit. Op het platteland hebben vooral de kapmantels en de mutsen het langst stand gehouden, maar ook die tijd is voorbij. De Kempische kapmantels zijn bekend. Ze waren van dermate goede kwaliteit, dat ze talloze generaties konden meegaan en ze werden dan ook van moeder op dochter overgeërfd. De kapmantel behoort tot de winterkledij, in de zomer droeg men lichtere, gekleurde kleren, o.m. de neusdoek: een veelkleurige omslagdoek, versierd met krullen en bloemfiguren. De Kempische boerinnen droegen bij feestelijke gelegenheden, op kermis- en bruiloftsdagen, de gestoken neusdoek vastgehecht met de ronde, gouden borstspeld en behangen met de zware, gouden horlogeketting. Als dan aan de oren ook nog zware, gouden oorhangers bengelen, dan heeft men heel wat bewondering over voor die boerinnen, die door de minder begoeden goudvinken werden genoemd. Als hoofddekseel kende men in de Kempen de kanten muts. Mannen droegen een zwarte boerenmuts.

4. Voedsel en drank

Al waren de Vlamingen sober in kleding, wat eten en drinken betreft, stonden ze hun mannetje. Reeds in Caesars tijd waren we bekend voor ons gerstebier en de reputatie van bierdrinkers zijn we nog niet kwijt. Bier was lange tijd de enige favoriete drank van de kleine man, naast jenever, de plaag der dorpen.

Het behoorde tot de tafelgewoonten om tijdens het eten niet te drinken. Dat gebeurde na de maaltijd: water of bier. Dat was ook zo tijdens de kermis- of bruiloftsmaaltijden. Men dronk voor het eten opdat het goed zou smaken en na het eten opdat het goed zou verteren. De eetgewoonten veranderden niet zo snel. De hoofdbestanddelen waren aardappelen en brood, spek en alle soorten pap. Groenten werden weinig gegeerd. In de zomer at men wel eens sla en in de lente wilde cichorei, maar daar hield het mee op. Spek at men meestal elke morgen en hesp in de namiddag of 's zondags. Rundsvlees werd weinig verbruikt. Soep, evenals vis (behalve haringen in de Vasten, om het spek te vervangen), was nog niet algemeen, pap wel. Men at pap om de gaatjes op te vullen: van de zure botermelkpap tot de zoetemelkpap met brokken en, bij feestelijke gelegenheden, de rijstpap. Boter op het brood was een teken van welstand, werd het meestal besmeerd met vet of platte kaas. Het gebruik pannenkoeken of wafels te bakken was gebonden aan bepaalde feestdagen.

Limburg is de streek van de vlaaien in alle soorten, met de kermis het best en het lekkerst: zwarte vlaaien, suikervlaaien, vlaaien met pruimenmoes, witte vlaaien met appelschijfjes, met suiker bestrooid ... Limburgsche vlaaien, de beste van 't land!

Brood was het meest voorkomende bestanddeel van de maaltijden. Men gebruikte rogge in de zandstreek en tarwe op de klei- en poldergronden. Eigenbilzen, zei men, lag in de zwarte broodstreek, in tegenstelling tot de dorpen van Haspengouw met hun tarwebroden. Er is een tijd geweest dat in de Antwerpse en Limburgse Kempen uitsluitend roggebrood werd gegeten, zelfs toen de stedelingen al volop tarwebrood aten. Op het platteland werd het immers als een schande of als een teken van snoepzucht beschouwd, als men wit brood at. Wit brood was uitsluitend

voor zieke mensen bestemd, ofwel voor de feestdagen. Is het omdat er na de bruiloft nog wit brood overbleef, dat men sprak van wittebroodsweken?

TWEEDE DEEL: WOORD EN LIED, VOLKSGELOOF EN –WETENSCHAP

I. DE VOLKSTAAL

1. Het taaleigen

We moeten (helaas?) constateren dat meer en meer dialecten een stille dood sterven, (Volgens recent onderzoek van Rob Belemans (VCV) is er een herleving bezig) net zoals de klederdrachten die hierboven beschreven werden. Waar dat fenomeen zich enkele decennia geleden alleen nog in de steden afspeelde, geldt dat nu ook voor het platteland. Vanzelfsprekend leidde het taaleigen tot spot. Om de onhebbelijke taal van de Bocholtenaars na te bootsen, zei men in het omliggende: Nein en joawaal, is Boechter taal. Een gezegde om het kenmerkende haantje-de-voorste karakter van die van Eigenbilzen te bespotten, luidde het: Tereg, tereg, aon de breg, Eegenbelze veêr, annes wjot de kerek nie gewijd. Te Opglabbeek brouwt of schart men de r op een uitzonderlijke wijze. Daarom lacht men: Nog ‘n drrrupken met sokerrrr en dan rrrrots de berrrg overrr. En dan nog iets over het Maaseiks: Choen choenk Chang (=Schoon hesp, Jan)

2. Speciale talen

A. BARGOENS OF BOEVENTAAL

Meestal behoren speciale talen tot speciale groepen van mensen en niet zozeer tot een speciale geografische afbakening. Zo hebben de teuten hun eigen taaltje. Toen Rik Mol te Kortrijk het schavot beklom, riep hij tot zijn hoofdman, Jan de Lichte: Knul, maast kiewig! Michels molt en fokt naar den langen doomerik enz.: Makker, vaarwel! Ik sterf en ga naar de eeuwigheid enz. List en toeval hebben de boeventaal gecreëerd met als grondslag de algemeen gangbare taal, waarin de meeste woorden vervangen werden door nieuw gevormde of ontleende woorden. De nieuwe werden gevormd door vooraf aangenomen regels, o.m. door afleiding van werkwoorden: zitterik = stoel; vliegerik = vogel; flakkaart = kaars ... Soms speelde het toeval, bijvoorbeeld wanneer boeven van verschillende nationaliteiten elkaar ontmoetten voor gemeenschappelijke operaties: Gewerber = kameraad; veenen (venir) = komen; deus = twee ...

Onze taal kent nu nog vele woorden die afkomstig zijn van dergelijke speciale taaltjes: poen, batteren, foefelen, krottig, bink, keet, leep ...

B. DE TAAL VAN DIEREN, KLOKKEN ENZOVOORT

De sprookjes en andere vertellingen waarin dieren kunnen praten zijn legio. Maar ook klokken konden boodschappen meegeven. De volksgeest hoorde in hun gelui een boodschap. Die van Ledegem zeiden: Lui Leegem, luizebestier, en hoveerdig!

3. Namen

Het volk tracht aan alles wat het hoort zin en betekenis te geven. Wetenschappelijke namen voor planten en dieren zijn veel te kleurloos en men wil bijgevolg levendiger namen: O.-L.-Vrouwe-

beddestro, passiebloem, keizerskroon, vingerhoedskruid, judaspenningen, monnikskap, zonnedaauw ... Ook beroepen ontkomen niet: pillendraaier (apotheek), paardenmeester (veearts) ...

En dan is er nog het fenomeen van de toenamen voor personen. Van sommige mensen kennen de dorpelingen pas de echte naam als ze hem op een doodsbrief lezen! Familienamen zijn uit dat fenomeen gegroeid. Sommige zijn afgeleid van vaders naam (patroniemen): Hendrickx, Goossens, Anthonissen, Maes ... Of van moedernamen (matroniemen): Mariën ... Of van beroepen, functies en waardigheden: De Keyser, Timmermans, De Decker, De Clercq ... Er zijn er die de herkomst aanwijzen: Van Loenhout, Oelemans, Van Gendt, Van den Berg, Uyt de Willighen ... Plezant zijn de uiterlijke kenmerken: Bruynoghe, De Vos, Quaegebuer, Vetsuypens ... Ter inlichting: Janssens, De Smet, Maes en Peeters zijn de meest voorkomende familienamen in België.

Onbegrijpelijke namen worden volkskundig verklaard: hoeveel plaatsnamen worden op die manier niet verkeerd gelezen. Een blik op de wapenschilden toont genoeg: Antwerpen (foutief Hand-werpen), Beïngen (foutief een beer), Zonhoven (foutief een zon), Maaseik (foutief een eik) enzovoort. In de pastorij van Kooigem stonden twee lieflijke porseleinen koeien boven op de open haard, ter verklaring van de naam van de parochie. De naamverklaring groeit soms uit tot een heuse legende: Sint-Maarten scheerde op een keer in volle vaart door het Kempische luchtruim. Sommigen hadden hem niet goed gezien en vroegen: Reed-ie? Daar heet het nu Retie. Wat verder riep men: Hoedt hem! en het gehucht heeft die naam behouden (Houtem).

4. Spotnamen

De fouten van een ander bekijken we steeds door een vergrootglas. De oude Professor Schrijnen zaliger gedachtenis drukt dat toch zo plastisch uit: De spotnamen van steden en dorpen berusten grotendeels op een bekrompen gevoel van plaatselijke genoegzaamheid en laatdunkendheid, dat ruime, wederzijdse waardering, ja zelfs erkenning van volks- en stamgenootschap belet. En Cornelissen voegt er aan toe: Om op zijn naburen te schimpen en te smalen, nam men alles te baat. De minste gebeurtenis, de geringste zaak, die aanleiding tot spot konden geven, werden vergroot, verdraaid en rondgebazuind, en legden doorgaans de grondslag tot een spotnaam. Eens in zwang, werd deze trouw van geslacht tot geslacht overgeleverd; ofschoon men niet zelden, in de loop der tijden, de oorzaak die de spotnaam had doen ontstaan, vergat of verkeerd uitlegde. Dat kunnen we niet beter gezegd krijgen en dus over naar de voorbeelden: Rijke Vorsel, Arm Mal, Lomp Zoersel, Mager Hal; Berchem is schone, Ronse spant de krone, Kwaremont en Ruien, zijn twee arme spuien. De oudste lijst van spotnamen dateert uit de veertiende eeuw! We geven enkele geijkte van Limburg: Aalst (tijlozen), Alken (vliegeneters), Beek (de gruun), Beringen (pintvegers), Beverst (koekenbakkers), Bilzen (pootsteeters), Bocholt (bokkerijders/torenkruiers), Borgloon (appelfretters), Bree (ezelsoren), Dilsen (gekken), Hasselt (lekkebaarders), Hechtel (koeketers), Hoeselt (doornkappers), Houthalen (luizenverkopers), Lommel (bezembinders), Maaseik (knapkoeketers), Mechelen (muggenblussers), Neerpelt (wolvenschietters), Peer (muggenblussers), St.-Truiden (kiekeneters) ...

5. Zei-gezegden en spreekwoorden

De meeste van die uitdrukkingen zijn zeer plaatselijk en dus enkel in idioticons terug te vinden. Dat belet niet dat enkele grote populariteit genoten: De liefde is blind, zei de boer, en hij kuste zijn verken, 't Is lelijk, zei de uil, en hij bezag zijn jongen, De deugd in 't midden, zei de duivel, en hij ging tussen twee begijntjes staan, Werken is zalig, zeiden de begijntjes, en ze droegen een

bonenstaak met z'n tweeën ... Over het ontstaan van dat soort uitdrukkingen tast men in het duister. Van die uitdrukkingen naar spreekwoorden is maar een kleine stap. Heel de handel en wandel van de mens kon aanleiding geven tot uitdrukkingen en spreekwoorden. Welke zijn er zoal niet ontleend aan de scheepvaart: roeien met de riemen die men heeft, iemand afschepen, alle zeilen bijzetten, iemand op sleeptouw nemen, het anker lichten, aan het roer zitten, iemand met een kluitje in het riet sturen, voor de haaien zijn, de beste stuurman staan aan wal ... Een andere belangrijke bron was natuurlijk de bijbel: iemand van Pontius naar Pilatus sturen, weten waar Abraham de mosterd heeft gehaald, het is een aards paradijs, de splinter en de balk, wie een put graaft voor een ander, valt er zelf in ...

II. DE VERTELSCHAT: SAGEN

(Zie ook www.volksverhalenbank.be)

De term 'sage' is afgeleid van het Duits 'was gesagt wird' en slaat derhalve op een verhaalgenre dat oraal wordt verspreid. Traditionele sagen zijn ernstige verhalen die berusten op een historische kern – wat overigens moet blijken uit de al dan niet nauwkeurige situering in ruimte en tijd – die wordt aangevuld met elementen uit het volksgeloof. Bedreigd door de confrontatie van het 'jenseits' met het 'diesseits' tracht de mens allerlei fenomenen uit zijn omgeving te duiden aan de hand van bovennatuurlijke verklaringen. Meestal loopt deze confrontatie slecht af, waardoor de ondertoon van het verhaal tragisch en pessimistisch is en de toehoorder met een onbehaaglijk gevoel achterblijft. In de Vlaamse Volksverhalenbank wordt de volgende indeling in types gehanteerd, grotendeels gebaseerd op de indeling die J.R.W. Sinninghe voorstelt in zijn *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*, Helsinki, 1943 :

1. **Demonensagen**
 1. Watergeesten
 2. Aardgeesten
 3. Vuurgeesten
 4. Luchtgeesten
 5. Plaaggeesten
 6. Weerwolven
2. **Toversagen**
 1. Heksen
 2. Tvenaars
 3. Toverboeken
3. **Duivelssagen**
 1. Duivels
 2. Vrijmetselaars
4. **Historische sagen**

5. Sagen - legenden
6. Sagen - sprookjes
7. Sprookjes
8. Legendes

Watergeesten	<p><i>de waterduivel, de man met de haak ...</i></p> <p>Wie naast een meer staat, heeft vaak het gevoel door een vreemde kracht naar de diepte te worden gezogen. Watergeesten sleuren mensen in het water zodat ze verdrinken.</p> <p>Kinderen die bij een vijver spelen of nieuwsgierig over de rand van een waterput leunen, moeten dan ook gewaarschuwd worden.</p>
Aardgeesten	<p><i>dwerger, kabouters, alvermannen ...</i></p> <p>Deze kleine wezentjes komen 's nachts het werk van de mensen doen in ruil voor een boterham, een kom pap of iets anders. Mensvriendelijke huisgeesten? Niet altijd, want wie de dwergen bedriegt of bespiedt, wordt gestraft.</p>
Vuurgeesten	<p><i>dwaallichtjes, vuurmannen, vuurbollen ...</i></p> <p>Kindjes die ongedoopt zijn gestorven, komen spoken in de gedaante van een dwaallichtje. Je mag zo'n dwaallichtje dopen, maar alleen volgens welbepaalde regels.</p> <p>Ook de vuurman treedt meedogenloos op tegenover mensen die met hem spotten.</p>
Luchtgeesten	<p><i>teruggekeerde doden, witte juffrouwen, de wilde jacht, spookdieren ...</i></p> <p>Op winteravonden komen de geesten van de overledenen tevoorschijn; de nacht is immers voor de doden en de dag voor de levenden.</p> <p>Nachtelijke wandelaars komen op hun pad een witte juffrouw tegen, die zwijgend met hen meegaat, om dan spoorloos te verdwijnen.</p>
Plaaggeesten	<p><i>Kludde, Lange Wapper, de maar, de kettinghond ...</i></p> <p>'s Nachts badend in het zweet wakker worden, niet kunnen ademen, roepen zonder geluid; zo houdt de maar haar slachtoffer in haar greep.</p> <p>Late wandelaars horen gerammel van kettingen en worden even later besprongen door een zwaar wezen dat zich laat dragen.</p>
Weerwolven	<p><i>toveren of plagen met een halsband, dierenbuid ...</i></p> <p>Vertrouw nooit knechten die in enkele seconden klaar zijn met hun werk. In een boomstronk bewaren zij een lederen band waardoor zij 's nachts</p>

	<p>veranderen in een weerwolf die de mensen bespringt.</p> <p>Een meisje kan maar beter maken dat ze wegkomt wanneer ze van haar vrijer een rode zakdoek krijgt om zich te beschermen tegen gevaarlijke honden.</p>
Heksen	<p><i>zwarte katten, bezemstelen, luizen, betoverde appels, bebekste boerderijen ...</i></p> <p>Heksen verschijnen in allerlei gedaanten om mensen te bespioneren of ziek te maken. Als je een heks wil volgen op een bezemsteel, let dan goed op wat je precies zegt. Heksen herkennen is niet moeilijk: kruis haar voetspoor, strooi zout in de pap, verwond een heksendier enz.</p>
Tovenaars	<p><i>mensen doen verdwalen, de boer verlossen van een rattenplaag ...</i></p> <p>Niets is onmogelijk voor de tovenaars, zo lijkt het wel. Gesloten deuren worden geopend door er een pet tegenaan te gooien, witte katten verschijnen om een late wandelaar de weg te versperren. Wanneer de kar te zwaar is voor het paard, zal de tovenaars de klus wel klaren.</p>
Duivels	<p><i>duivelspact, duivelschuur, de bedrogen duivel, bokkenpoten, zwarte honden ...</i></p> <p>Hoe zonderling ze ook mogen zijn, de duivelssagen zijn niet los te denken van een gekerstende wereld. Het is een apart genre omdat het zoveel voorkomt. De Nederlanden kennen meer dan 250 benamingen voor de duivel: waternekker (Nekkerspoel in Mechelen!), vreemde heer/kaartspeler (Heppeneert), kludde ...</p> <p>Met een zwarte kip in de hand kan men op een kruispunt zijn ziel aan de duivel verkopen. Duiveltjes bouwen in één nacht een nieuwe schuur voor de boer, tot de boerin de haan doet kraaien.</p> <p>Drie mannen willen een kaartspel spelen, al was het met de duivel! Tot de bokkenpoten onder de tafel verschijnen.</p>
Vrijmetselaars	<p><i>framassons, loges, vertrappele Christusbeelden ...</i></p> <p>Kent gij iemand die zijn geloof heeft afgezworen om toe te treden tot het duistere genootschap van de 'framassons'? Een handtekening met bloed bezegelt hun verbond met de duivel.</p>
Historische sagen	<p><i>kastelen, verborgen schatten, verzonken steden ...</i></p> <p>Historische sagen verklaren de oorsprong van landschapselementen (b.v. tumuli) of van plaatsnamen (b.v. Antwerpen – Hand-werpen). De meeste sagen hebben een historische kern, soms nog aanwijsbaar, soms bedolven onder fantastische gegevens. Tal van Limburgse plaatsnamen worden verklaard door sagen.</p> <p>In haast iedere streek circuleren wilde verhalen over bepaalde gebouwen, historische figuren en gebeurtenissen. Waarom kent niemand de plaats van de schatten die tijdens de oorlog begraven werden? Helden staan niet zelden centraal: Heldensagen vermelden de roemrijke daden van dappere mannen en vrouwen, goden en helden, ook al hebben ze niet bestaan en ook al is de</p>

	<p>geschiedenis anders dan de sage vertelt. Dat in dergelijke verhalen naast de hoofdpersoon ook elfen, draken, duivels, heksen en tovenaars voorkomen, schaadt geenszins de geloofwaardigheid. De volksgeest hechtte immers geloof aan het bestaan van die wezens. Bekende figuren van bij ons, die in tal van sagen bleven voortleven, zijn b.v. Karel de Grote, Keizer Karel en Ahasverus, de wandelende Jood. In Antwerpen zou iedereen Brabo moeten kennen.</p>
Legenden	<p><i>Onze Lieve Heer, Maria, heiligen ...</i></p> <p>Heiligenbeelden kunnen niet beschadigd kunnen worden en Mariabeelden gaan zelf op pad wanneer de mensen geen processie houden. De plaats waar een kapel moet gebouwd worden, wordt op een mysterieuze wijze aangegeven ...</p> <p>Sagen gaan over historische figuren. Legenden hebben Christus of een heilige in de hoofdrol. Heilige helden nemen de plaats in van profane helden. Sommige elementen uit oude sagen worden herbruikt in christelijke legenden, b.v. het drakenmotief. Naast deze hoofdbrok rekent men ook de ontstaansverhalen rond kerken, kapellen, bedevaartsoorden en beganknissen tot die groep.</p> <p><i>ONS-HEER- EN PASSIELEGENDEN</i></p> <p>Type <i>Wandersage</i>: Onze-Lieve-Heer wandelt op aarde rond, vaak vergezeld door St.-Pieter of St.-Jan. Ze trekken rond en doen goede werken aan armen en gebrekkigen. Vaak zijn de verhalen doorspekt met humor.</p> <p>De legenden rond de passie zijn meestal etymologische sagen om de namen van dieren en planten, die verwijzen naar de passie, te verklaren: Christusogen, Lancea Christi, roodborstje ...</p> <p><i>MARIALEGENDEN</i></p> <p>Verklaren het ontstaan van vele Mariale cultusplaatsen, evenals vele plantennamen (O.-L.-V.-bedstro, O.-L.-V.-distel, O.-L.-V.-tarwe ...).</p> <p><i>HEILIGENLEGENDEN</i></p> <p>Bijna even talrijk als Marialegenden. De oudste blijken bronnensagen te zijn. Sommige verklaren waarom deze of gene de patroonheilige van de plaatselijke parochiekerk werd. Daarnaast verklaren ze ook plantennamen (St.-Jozefslelie, St.-Janskruid ...).</p>
Sprookjes	<p><i>zingende doodsbeentjes, bultenaars op een heksenvergadering, bedrogen duivels ...</i></p> <p>Verhalen over een bultenaar die van zijn bochel wordt bevrijd, een smid die de duivel te slim af is, een hongerige pastoor ...</p> <p>Het voornaamste onderscheid tussen sprookjes en sagen berust op de geloofwaardigheid van het vertelde. Het sprookje behoort tot de wonderlijke fantasie, maar de sage klinkt al veel geloofwaardiger. Sprookjes zijn noch in de tijd (er was eens ...), noch in de ruimte (ergens in ...) gesitueerd. Sagen zijn daarentegen verbonden aan bepaalde plaatsen of personen. Als ze historische feiten helpen verklaren, vertonen ze veel kenmerken van het historisch verhaal.</p>

A. STIJL, HERKOMST EN VERWANTSCHAP

Sprookjes behoren tot de mondelinge overlevering, al worden ze nu helaas meer gelezen dan gehoord. Meestal zijn ze sober (in overeenstemming met het arme vocabularium van de verteller) en bevatten ze steeds wederkerende elementen, de zogenaamde *Rückkehrlegende* of de *Wandersage*. Die elementen komen dikwijls uit mythen, bijbelverhalen, literatuur of volkse vertellingen.

De eenvoud van woordkeuze en zinsbouw en de naïeve verhaalopbouw maken spanning niet onmogelijk, aan de andere kant ontbreken toch alle speciale effecten. De eerste sprookjes werden sterk vertekend opgetekend door de gebroeders Grimm, de zgn. *Hausmärchen*. Ze filterden de oorspronkelijke verhalen door het ruwe en onbeschaafde te polijsten.

B. SOORTEN SPROOKJES

In *dierensprookjes* ontdekken we veel gemeenschap met de dierenfabel, waarin de vos, de wolf of de beer de hoofdrol spelen. Om die reden worden ze eerder bij de fabel gerekend. De eigenlijke sprookjes worden in *toversprookjes* (prinsessen die van draken verlost worden, reuzen die door helden overwonnen worden, machtige daden die met een prinses beloofd worden, betoverde echtgenotes die hun ware gedaante terugkrijgen, gedaanteveranderingen, bovennatuurlijke taken vervullen, tovervoorwerpen ...), *legenden* (over Christus en de heiligen) en *novellensprookjes* (tot die reeks rekent men Blauwbaard en de koningsdochter die men wint door vragen te beantwoorden) onderverdeeld.

In een verruimde betekenis rekent men ook *koddige vertelsels* (=moppen) en *leugenvertelsels* bij de sprookjes. De eerste zijn kleine, spottende, humoristische gebeurtenissen en de tweede zijn in de trant van: twee hazen die tegen elkaar dood lopen of kraaien die met een man door de lucht vliegen.

In de overgang van sprookje naar sage zit de *oorsprongslegende* of *etiologische sage*. Het is in feite een sage, maar dan doorspekt met fantasie, aan de hand van dewelke men iets tracht te verklaren, b.v. een natuurverschijnsel. Op die manier verklaart men de figuratie van de kruisspin of de zwarte naad van een boon, naast het feit waarom er geen Walen in de hemel zijn of hoe O.-L.-Heer Vlaanderen schiep.

III. HET VOLKSLIED

1. Van roep tot ritmerend lied

Sommige onderzoekers geloven dat de kern van het volkslied in de roep ligt: kreten ontwikkelden in groei en melodie (b.v. straatroepen van kinderen). De koewachters- en maaierskretten zouden uitgegroeid zijn tot arbeidsliederen die het ritme van het werk hielpen aangeven, b.v. het ritme van het slaan van de hamer op het aambeeld, door de smid. Die primitieve, ritmerende klanken zouden dan opgevuld worden met woorden, waaruit ganse liederen groeiden.

De meeste van die liederen zijn heden verstomd door het veranderde (band)werk. Het kinderspel heeft echter nog vele liederen bewaard. Ze worden al vanaf het begin ingegeven door de wiege- en slaapliedjes. Ook zij geven een ritme aan, zij het om te slapen. Erg ritmisch zijn

vanzelfsprekend de dansliederen, die op sterven na dood zijn. Ze waren legio op teerfeesten en schuttersfeesten.

2. Verhalende liederen

Sprookjes- of sagenstof vindt men niet zelden terug in oude, Vlaamse liederen, zoals Het waren eens twee koningskinderen of Heer Halewijn.

IV. HET VOLKSGELOOF

Wat het volk gelooft, is meestal van zeer diverse oorsprong: het gaat van puur bijgeloof tot christelijk geloof. Het bevat praktijken die puur magisch zijn en aan de andere kant puur kerkelijk. Het is niet eenvoudig om inzicht te krijgen in wat een mens gelooft en vaak beperkt dit onderzoek zich dan ook tot enkele uiterlijkheden. Het volksgeloof wordt gemakkelijks-halve opgedeeld in voor-christelijke elementen (bijgeloof) en christelijke elementen (volksdevotie). Het onderscheid is niet altijd erg duidelijk, bijvoorbeeld de St.-Nicolaasfiguur.

1. Het wereldbeeld

Voor onze voorouders was alles simpel. Er was een goede en een kwade wereld. De ene bestond niet zonder de andere. Die twee werelden waren trouwens bekend bij iedereen. Zo wist men perfect hoe de duivel er uitzag: horens, bokkepoten, zwart en een lange staart (Als men de duivel ziet, ziet men zijn staart). De duivel komt op aarde om er mensen op de proef te stellen met allerlei listen. Velen verkopen hun ziel voor wat tijdelijke rijkdom (Smidje Smeë, duivelsschuren ...). Het volksgeloof kent ook allerlei middeltjes om de duivel te verdrijven: kruisteken, gebed, wijwater, gewijde palm enz.

A. HET GEESTENLEGER

Gans de wereld is gevuld met demonische en feeërieke wezens, onze huidige SF is niets anders dan de moderne versie van dat oude bijgeloof. Wat vroeger verteld werd, verschijnt nu op het scherm. De boze geesten nemen vele gedaanten aan. Kludde is in vele verhalen de belangrijkste kwelgeest, die steeds rondzwerft en zo maar op het lijf komt gevallen. Hij neemt allerlei gedaanten aan van planten en dieren. In Oostende (aan de kust) is hij gekend als de waternekker, op het platteland eerder als de weerwolf. Soms noemt men hem de maar (cf. nachtmerrie = nachtmare). Takken die door de mare worden aangeraakt, hebben speciale krachten: de maretak met ongekende krachten in het bijgeloof en de volksgeneeskunde.

Aan de basis van de meeste soorten geesten en duivels ligt de weerwolf (*weer* = man). Weerwolven zijn mensen die hun ziel aan de duivel verkocht hebben en die daardoor verplicht zijn om's nachts eeuwig rond te dolen. Ze dragen 's nachts een weerwolfsvel. Als men dat vel verbrandt, is de weerwolf gered van zijn bezetenheid.

In Limburg spreekt men meestal van alven. Ze hechten zich ook aan wie 's nachts op de baan is. Men mag ze niet verwarren met elfen, die goede geesten zijn.

Bokkerijders zijn luchtgeesten of heksen die, gezeten op een bok, door het luchtruim vliegen. De naam werd overgenomen door een beruchte Limburgse roversbende uit de 18de eeuw. Soms raast een heel geestenleger door de lucht: een wilde jacht.

In ontelbare sagen is sprake van weerkerende geesten of verdoemde zielen, die komen spoken bij kerkhoven, kruispunten, ruïnes, verlaten torens en molens. Ze keren meestal weer rond middernacht om een belofte te volbrengen, om boete te doen, om een verborgen schat aan te wijzen enz.

In het water verblijven watergeesten: nikkers en nekkers, waterduivels en waterwolven. De Antwerpse Lange Wapper is een watergeest. Meerminnen behoren ook tot deze categorie.

Tot de bekendste vuurgeesten behoren de dwaallichtjes of dwaaslichtjes. Bijna overal gelooft men dat het zieltjes van gestorven kinderen zijn. In de Maasvallei leeft de Vuurman. Legio zijn draken.

Kabouters of alvermannekes zijn zeer klein, dragen een rood broekje en een muts en hebben een lange baard waarin hun kracht schuilt. Ze wonen onder de grond en in rotsspleten. Ze helpen meestal behoeftige mensen maar o wee als men hen iets in de weg legt. In onze streken zijn ze verdwenen door het luiden van de kerkklokken. Kabouters zijn immers heidenen.

De tegenhangers van de kabouters zijn de reuzen, die een plaats gekregen hebben in de ommegangen van de meeste steden.

B. DE TOVERWERELD

De afstand tussen duivelsgeloof en toverij is niet groot. Het geloof in heksen staat met beide nauw in verband. Tussen de aarde en het bovennatuurlijke staan namelijk mensen met speciale krachten, die ze ten goede of ten kwade kunnen gebruiken. Om die reden zijn heksen en tovenaressen (zelden betreft het mannen) gevreesd of geëerd. Meestal zijn ze gevreesd, want zelden worden er goede daden aan hen toegeschreven. Het geloof aan dat soort zaken is verre van uitgestorven, noch op het platteland, noch in de steden.

Heksen hebben hun toverkunsten meestal overgeërfd gekregen, hetzij door een verbond met de duivel, hetzij door tussenkomst van andere heksen. Het pact met de duivel wordt gesloten door zijn achterste te kussen, vandaar de uitdrukking kus mijn gat. Zelden hebben ze hun kunsten zelf geleerd uit een toverboek. Ze hielden nachtelijke bijeenkomsten (heksensabbat) om zich te oefenen in de zwarte magie of om zich te vermaken. Meestal namen ze daarvoor de gedaante aan van een zwarte kat, een raaf of een zwarte hen. Die dieren konden enkel gedood worden met een vrijkogel (een gewijd schot) of een zilveren kogel. Ze waren vroeger verantwoordelijk voor diersterfte in stallen, misgeboorten, verzuren van eetwaren etc. Heksen legden op die dingen de zwarte hand (aanraking) of ze gebruikten kwaadaardige zalfjes en drankjes, waarin ze vooral mandragora (alruin), de tover- of heksenwortel, mengden

Over hun samenkomsten bestonden vele sagen. Ze verkozen geheimzinnige plaatsen, zoals galgevelden en andere verafgelegen plaatsen. De vergadering werd voorgezeten door de duivel en eindigde met een heksendans. De dansplaats herkende men later aan de verschroeide kring op de grond, waar nooit nog iets op groeide.

Nogal logisch dat men allerlei middeltjes zocht om heksen te herkennen. Het eenvoudigst was: een heks opsluiten in de kerk, bijvoorbeeld door een bezem omgekeerd tegen de kerkdeur te

plaatsen of door een geldstuk onder de dorpel van de kerkdeur te leggen. Eens betoverd, kon men slechts met moeite verlost raken. Ook daar waren middeltjes voor: een kruisteken, wijwater, gewijde palm, het gebed van keizer Karel, bezweren, belezen ...

Naast heksen waren terugkerende geesten een kwaal voor onze voorouders. Ze spookten rond de huizen in de gedaanten van dieren (katten, uilen, eksters, kraaien, hanen). Vandaar het geloof in onheilspellende voortekens, zoals het krassen van eksters, het ontmoeten van een zwarte kat en spreekwoorden als: Alles komt uit, al moesten de kraaien het uitbrengen.

Ook levenloze voorwerpen speelden een rol in het bijgeloof. Zout deed dienst als geestenafwerend middel (gebruikt bij het doopsel!) en dus betekende een omvallend zoutvat ongeluk. Getallen spelen een niet mis te verstane rol in het bijgeloof. Drie en zijn veelvouden waren geluksgetallen (heilig getal zoals zeven, Drievuldigheid!), maar dertien (Laatste Avondmaal en op een vrijdag!) betekende ongeluk.

2. De volksdevotie

Omdat religie het ganse leven van onze voorouders doordrong, kunnen we er niet lang genoeg bij blijven stilstaan. Zie het *caput selectum*.

V. DE VOLKSGENEESKUNDE

De oudste vormen van officiële geneeskunde leven nog steeds verder in de volksgeneeskunde. De redmiddelen worden gevonden in natuur en bovennatuur, die niet los van elkaar te beschouwen zijn. De microkosmos beïnvloedt immers de macrokosmos (cf. de geneeskunde van Hildegard von Bingen). Soms groeiden de gekke praktijken uit tot officiële: het zgn. piskijken werd het analytisch onderzoek van urine en uit de oude leer van sappen en kruiden ontstond de farmacologie.

1. Volksremedies

De volksgeneeskunde wordt beheerst door de sympathieleer, samengevat: *similia similibus curantur* (gelijke dingen genezen gelijkaardige dingen). Het verband kan op verschillende manieren blijken:

- in de oorzaak: op een bijtwonde van een hond wordt hondehaar gelegd;
- in de vorm of het uitzicht: aronskelken genezen oren en walnoten genezen hersenen;
- in de kleur: saffraan tegen geelziekte, rode bloemen voor bloederziekten;
- in de natuur of het aantal: pieren op de borst hangen tegen de worm, in een koordje zoveel knopen leggen als men wratten heeft en die koord begraven;
- in de naam: hondsroos tegen hondsdoelheid, leverkruid tegen leverziekten;
- in een historisch feit: de H. Lucia tegen keelpijn en de H. Apollonia tegen keelpijn.

Soms is het raden naar het verband tussen ziekte en kuur, omdat de oorspronkelijke verklaring verloren is gegaan.

2. Wonderdoktoers

In elke streek liepen er wel zonderlingen rond, die wij nu kwakzalvers zouden noemen. Ze bereidden hun middeltjes op de meest bizarre wijze en gaven ze de vreemdste namen. Is Coca Cola ook niet ontsproten aan het genie van zulke wonderdokter?

Zeer befaamd was bijvoorbeeld het Scheperke van Grote-Spouwen die de planten, waarmee hij zijn flesjes Hoop der hopelozen mee vulde, om middernacht uit bossen en velden ging trekken. Soms kregen zelfs gediplomeerde dokters de allures van een wonderdokter. Denken we maar aan de befaamde dokter Stevens uit het Tongerse.

3. Bovennatuurlijke krachten

Naast volksremedies en wonderdokters is er nog een laatste redmiddel voor kwalen van mens en dier: het overdragen van de kwaal en het beroep op bovennatuurlijke krachten door beleving of bezwering. Zo kennen we talloze middeltjes om van de hik af te geraken of om ons van wratten te ontdoen: het volksgeloof leeft onbepaald door, al verandert het van uitzicht. Voor de hik is het bekendste refreintje: Hik, spik, spouw / 'k geef den hik oan ouw / 'k geef den hik oan alleman / dien den hik verdroagen kan. Duidelijk een geval van overdracht. In dezelfde categorie zitten het afbinden van koorts en het verkopen van tandpijn of het begraven van wratten.

Men kan de ziekte ook bezweren door middel van gebedjes en toverformules. De kunst van het bezweren is niet alleman gegeven en meestal wordt ze overgeërfd van een man op een vrouw of omgekeerd. De formule wordt zacht (meestal onverstaanbaar) uitgesproken. De patiënt zegt ondertussen enkele Onze Vaders of Weesgegroeten. Wat betreft bezweringen, denk maar aan de beroemde paardenpaternoster uit Wannes Raps van Ernest Claes.

VI. DE VOLKSWEERKUNDE

Zie het caput selectum.

DEEL 3

VOLKSGEBRUIKEN

Tal van gebruiken zijn onafscheidbaar verbonden met het volksleven, en wel met sociale klassen en beroepen. Het gaat om een hele resem ongeschreven wetten en gewoonten, die het leven van het individu begeleiden van de wieg tot het graf en van seizoen tot seizoen.

I. DE JAARKRANS

Zie 'Heiligen, bedevaarten en weerspreuken in Limburg' (de jaarkrans verzamels door Mathieu Driessen) in www-volkskunde-limburg.be onder artikels

De officiële kalender zegt niets over de eigen tijdsbeleving van het gewone volk. Meer dan de officiële, regelde de kerkelijke kalender het leven van de volksmensen. Het is die boerenkalender die als leidraad dient voor dit hoofdstuk. Hij houdt rekening met de oudste twee feestgetijden: de twee winterfeesten, het lente- en het zomerfeest. Dat waren oorspronkelijk heidense feesten, die in de loop van de Middeleeuwen gekerstend werden.

Het Joelfeest, het feest van de winterzonnwende, valt samen met Kerstmis, het hoogtepunt van de eerste feestperiode, die inzet met Sint-Maarten (11 november) en eindigt met Driekoningen (6 januari). De tweede cyclus, de nawinter, sluit daarbij aan en loopt tot Maria-Lichtmis (2 februari). Het lentefeest hoort bij Pasen, het feest van het ontwaken van de natuur en van de verrijzenis van Christus. Die periode wordt ingezet door de Meiviering en kent als hoogtepunt en het zomerfeest van Pinksteren en het midzomerfeest van Sint-Jan. De herfst zet in met het sombere Allerheiligenfeest, het kondigt de winter aan, waarna alles herbegint.

Let op! Sommige gebruiken, die hier besproken worden, zijn lokaal, andere regionaal. Er wordt slechts een algemeen beeld opgehangen. Bijvoorbeeld: in de ene streek krijgen kinderen geschenken op Sint-Maarten, in de andere is dat op Sint-Nicolaas. Vele gebruiken zijn trouwens uitgestorven.

1. VAN SINT-MAARTEN TOT LICHTMIS

A. DE VOORWINTER

Die periode opent met een van de populairste heiligen van onze gewesten, Sint-Martinus van Tours (Sint-Maarten voor de vrienden). Zijn *vita* getuigt van het feit dat hij zijn mantel deelt met een arme. Dat maakt dat hij eeuwen na zijn dood nog steeds snoep en geschenken brengt voor kinderen. Vroeger werden die bijeengebedeld door het zingen van liederen van deur tot deur. Een ander populair gebruik is het branden van de Sint-Maartensvuren (wintervuren). Op tal van plaatsen eet men de Sint-Maartensgans, waarvan de botjes gebruikt worden tegen allerhande onheil. Met Sint-Martinus is de slachttijd aangebroken: Op Sinte-Martijn slacht de arme zijn zwijn. Rond die periode wordt op de meeste plaatsen het vee terug in de stallen gedreven. Dat moet zeker gebeurd zijn voor 25 november want Sinte-Katrijn houdt het vee aan de lijn. (Iemand die rijk wil worden, roept Sint-Maarten aan, evenals bekeerde dronkaards.)

Van belangrijke betekenis is de patroon van de smeden: Sint-Elooi (1 december). Op die dag zien we de paardenommegangen en worden de dieren gezegend. De mijnwerkers hebben hun Sint-Barbara (4 december), eertijds een vrije dag voor hen, met grote feestelijkheden. De kinderen krijgen speelgoed. Op haar feestdag beginnen de zes donkerste weken (drie voor en drie na Kerstmis). De duisternis wordt voor de kinderen onderbroken door Sint-Nicolaas (6 december). Het traditonale Sint-Nicolaasgeschenk is een speculaaskoek, in een speciale vorm gebakken. Zwarte Piet is een laat iconografisch detail, dat een eigen leven gaan leiden. Na het feest van Sint-Begga (17 december) naderen we al wat meer het Kerstfeest: de Gulden Mis, gezongen op de woensdag voor de Advent, wordt beschouwd als de krachtigste mis van het hele jaar. Ze behoedt tegen allerlei soorten ongelukken. We naderen Kerstmis, maar eerst is er nog Sint-Thomas (21 december), de kortste dag van het jaar en tevens de inleiding op het midwinterfeest. Typisch is het thomassen, waarbij kinderen hun ouders en leerlingen hun leraars buitensluiten. De deur wordt pas geopend nadat er iets beloofd is (bijvoorbeeld geen les).

B. KERSTMIS – DRIEKONINGEN

Iedereen, gelovig of ongelovig, komt in een wijdingsvolle stemming als Kerstmis nadert. Geen enkel feest of gebeuren doorheen het jaar heeft zoveel impact als het feest van de Menswording van God. Omdat het kerstfeest gevierd werd op een datum die het Germaanse winterfeest moest vervangen, slopen er vele heterogene praktijken in: vooroudercultus, Germaanse natuurgodsdienst, agrarisch tover- en orakelwezen en christelijke vroomheid. De kerstnacht is een wondere nacht vol mysterie, geesten en (verzonken) klokgelui. De mensen gaan om middernacht naar de Kerstmis, na een avond vol geheimzinnige vertellingen. Klokslag middernacht klinken verzonken klokken, zoemen bijen in hun manden, knielen koeien in hun stal en staan schapen naar het oosten gekeerd om de ster te begroeten. Het feest wordt in Vlaanderen opgeluisterd met een massa kerstliederen die wijd en zijd bekend zijn. De kerstboom is afkomstig uit Duitsland en doet pas na de Eerste Wereldoorlog zijn intrede bij ons. De traditie van grote kerststallen op de Kempische dorpspleinen is noch traditie, noch Kempisch. Het is gewoon nieuwe romantiek ... De kerststal is een uitvinding van de heilige Franciscus van Assisi, die in 1223 het kerstgebeuren uitbeelde in Greccio, in een levensgrote stal met levende beelden.

28 December is het feest van de Onnozele (=onschuldige) Kinderen. Kerkdienaars en scholieren vieren hun feest. De nacht voor nieuwjaar is Sint-Sylvester. Het lawaai maken tijdens de nieuwjaarsnacht (van schieten met klakkebussen en rondlopen met bellen tot vuurwerk) wordt in verband gebracht met het verjagen van boze geesten. Zeker is dat niet en het kan gewoon een uitdrukking van feestgewoel zijn.

Het vieren van nieuwjaarsdag op 1 januari is nog maar recent. Het nieuwe jaar begint voor de kerk op de eerste zondag van de advent, voor de Romeinen op 1 maart en de Germanen hadden geen bepaalde dag, maar een hele feestperiode. Vanaf 44 v.C. (Juliaanse kalenderhervorming) wordt januari het begin van het jaar bij de Romeinen. Het geven van geschenken aan familieleden en vrienden heeft te maken met het gunstig stemmen van het lot, een oud Romeins gebruik: Wie goed doet, goed ontmoet.

Driekoningenavond is het feest van de kinderen (en vroeger ook van de volwassenen) die van deur tot deur al zingend bedelen om wat snoep of een geldstuk. Het bekende liedje Drie koningen, drie koningen, geef mij 'nen nieuwen hoed ... is een schertslied uit de Noordelijke Nederlanden. Er wordt die avond ook een koning in het huisgezin aangeduid door de boon in de taart.

C. NAWINTER

De maandag na Driekoningen is verloren maandag, een alom gevierde teerdag. Over de betekenis van de naam bestaat geen zekerheid; misschien gaat het om een verwijzing naar de lezing uit het Nieuwe Testament over het verloren kind Jezus in de tempel, die daags tevoren gelezen wordt. Men noemt het ook verzworen maandag omdat vroeger op die dag de eedaflegging van de lagere ambtenaren geschiedde. Het is een dag van hanen- en gansrijden.

Sint-Antonius Abt (17 januari), de heilige van de (echte) varkens, is een uiterst populaire heilige. Waarom hij wordt afgebeeld met een zwijn is nog niet duidelijk. Men aanroept hem om varkens te vrijwaren van ziekte. In de kerken worden varkenskoppen verkocht.

De eerste der schutterspatronen is Sint-Sebastiaan (20 januari) en op zijn feestdag viert de gilde feest. Met Lichtmis (2 februari), het feest van de tempelgang van Maria veertig dagen na Jezus' geboorte, zitten we nog volop in de winter. Voor de hoogmis wijdt men kaarsen, die een grote rol spelen in het volksgeloof. Ze worden opgestoken bij onweer, als dood en onheil dreigen, om in het zaaigraan te mengen, om in de handen te leggen van iemand die stervende is en om daarna uitgeblazen te worden, om in de doodskist te laten druppen vóór het kisten ... Typisch gerecht op 2 februari: pannenkoeken.

2. VAN VASTENAVOND TOT BELOKEN PASEN

A. DE VASTEN

Vóór de aanvang van de Vasten, vierde men op tal van plaatsen vastenavond, het voorbereidingsfeest op de lange Vasten. Men deed zich om twee redenen te goed aan spijs en drank. In de eerste plaats moest er gevast worden, in de tweede plaats werd al het bederfelijke voedsel opgegeten. Aan die opruiming herinnert (misschien) het woord carnaval: *carnelevare* (het vlees opruimen) of *carne vale* (vlees, vaarwel). Er werd uitbundig gefeest en gezwelgd zodat de kerk en later ook de burgerlijke overheid geregeld tussenkwamen. De laatste verboden het dragen van maskers. In de steden organiseerde men grote stoeten en een ezelsmis.

Een vast gebruik op vastenavond was het rondgaan met de rommelpot. Dat is een aarden pot met een varkensblaas over gespannen, die men deed rommelen door er een houten stokje op en neer in te bewegen. Tijdens het rommelen zong men liedjes.

De eigenlijke Vasten begon met Aswoensdag, waarop alle gelovigen een askruisje gingen halen. Kinderen geloofden, dat als ze hun askruisje tot Pasen konden houden, ze een nieuw kostuum van de pastoor kregen. De haringleurders deden goede zaken. (Haringen: spek met steerten.) De magere Vasten wordt onderbroken door de zondag van halfvasten. Men vierde dan het einde van de winter, door grote stromannen aan te steken (lentevuren).

In de Vasten viel ook steeds de verzenderkesdag (*Narrentag, Allfools Day, poisson d'avril*) 1 april. Men haalt allerlei grappen uit en de onnozelen gaan op zoek naar muggevet, het vierkantrond, de hooischaar, Aprilzaad enz ... Over het ontstaan van dat gebruik tast men in het duister.

B. DE GOEDE WEEK EN PASEN

Palmzondag nam in het volksleven een belangrijke plaats in. Men wijdde de palm (*buxus sempervivens*), die naast wijwater en gewijde kaarsen, een belangrijk middel tegen onheil was. Met de palm, in wijwater gedoopt, werden stervenden en zieken besprenkeld, de boer plantte hem op het veld, bouwers plaatsten hem op de schouw van het nieuwe huis enz. Op Palmzondag grepen vele passiespelen plaats, soms zelfs palmezelprocessies.

Goede Vrijdag was vooral van belang voor het volksgeloof. Geen visser ging op die dag op zee, want hij zou enkel doodskoppen vangen. Kinderen, om drie uur geboren, waren wonderkinderen. Een kalf, op die dag geboren, bracht geluk. Uit de eieren komen hanen die op elk uur kraaien. Smeden werken niet op Goede Vrijdag, als teken van rouw.

Op Paaszaterdag mogen de kinderen eieren rapen, want de klokken zijn terug. Om de (echte!) eieren rood te kleuren, legde men ze in water, waarin eerst uienchillen afgekookt werden. De Vasten lag achter de rug en er mocht terug gesmuld worden. Op tweede Paasdag trokken vele gelovigen naar de beroemde paardenprocessie van Hakendover. De Paascyclus eindigt op Beloken Pasen, de zondag na Pasen.

Op 23 april wordt St.-Joris gevierd, een grote schutterspatroon. De schuttersgilden zijn vermoedelijk gegroeid uit het *schutten*, *beschutten* van de gemeenten sinds de 14de eeuw. Ze zijn gegroeid uit de volksweerbaarheid, gegroepeerd in gilden. Naarmate de gemeenschap evolueerde, werd de verdediging beter ingericht en verloren de schuttersgilden hun betekenis. Een gilde is geen legerkorps. De gilde heeft eigen reglementen, een kapel, een patroon, eigen feesten en huizen, prijkskampen en een jaarlijkse maaltijd (het teren). De koningschieting van de gilde verloopt nog steeds zoals vroeger: aankondiging, oprichten van de wip, bestelling van het koningsmaal, eerschoten door de heer der plaats (burgemeester), tromroffelen en vendelzwaaien ter ere van de nieuwe koning (de schutter die de hoofdvogel heeft afgeschoten), hulde door de hoofdman, de burgemeester en de gildebroeders, omhangen van de zilveren gildebreuk en ten slotte koningsmaal. Op sommige plaatsen gelden andere reglementen.

3. VAN MEI TOT HALF-OOGST

Op tal van plaatsen plantte men de Mei(boom), het zinnebeeld van het nieuwe jaargetijde. Het blijkt een specifiek Germaans gebruik te zijn. Het gaat niet altijd om een echte boom! Meestal is het een mast met daarop een boompje, gekleurde linten en belletjes. Om de vele, oude heidense feesten in dit getijde te vervangen, heeft de kerk de maand toegewijd aan Maria, met tal van bedevaarten als gevolg.

A. PINKSTEREN

De meeste gebruiken op deze belangrijke feestdag in de kerk zijn uitgestorven, zoals het verkiezen van de Sinksenbruid: het mooiste meisje van het dorp, dat getooid werd met bloemen. Nog tot het verleden behoren het drinken van het Sinksenbier en het planten van de Sinksenboom, waarrond gedanst werd, waarmee het mastklimmen begon. In agrarische streken was er de plechtige uittocht van het vee naar de gemeenschappelijke weiden. 's Avonds ontstak men Sinksenvuren waarrond men danste (oude vruchtbaarheidscultus).

B. MIDZOMER – ST.-JAN DE DOPER

Het absolute hoogtepunt van de zomer is St.-Jan (24 juni), een vervanging van het heidense midzomerfeest (21 juni). Sint-Jan is tevens een van de belangrijkste heiligen uit de volksdevotie, wat verklaart waarom er zoveel gebruiken rond hem zijn ontstaan. Vaak gaat het om overblijfselen van het heidense midzomerfeest. St.-Jansnacht is een nacht vol geheimenissen en mysteries, net zoals de kerstnacht. Het St.-Janskruid heeft bijzondere werkingen, zelfs voor het echtelijk leven, en het geneest van gierigheid. St.-Jansvuren waren echte offervuren, want men wierp er allerlei vruchten en dieren in.

Half-Oogst is een echte bedevaartdag: Onze-Lieve-Vrouw-Tenhemelopneming.

C. KERMISSEN

Kermissen hebben een geestelijke oorsprong: *kerkmissen*. Men vierde op die dag de kerkwijding. Er werd op de parochie een aflat verstrekt, wat maakte dat vele mensen uit het omliggende naar de feestparochie trokken. Dat ging vaak gepaard met feesten en van het een kwam het ander ... De aflaten werden bijzaak. Het marktplein trok volk aan, dat de mensen vermaakte en zo ontstonden kermissen. Voor kermissen werden meestal gerechten klaargemaakt, o.a. vlaaien in Limburg. Het woord *foor* houdt daarmee ook verband. Foor komt van het Latijnse *feriam*, wat slaat op vieren. Een foor is in oorsprong echter een jaarmarkt. Markt komt van *mercari*, wat handel drijven betekent. De Antwerpse Sinksenfoor was in oorsprong een jaarmarkt. Let op! Een patroonsfeest is geen kerkwijdingsfeest. Het patroonsfeest van de kerk werd op een andere dag gevierd.

D. OOGST EN NA-OOGST

Op de hoeve organiseerde men feestelijkheden als de laatste schoof stro of zak aardappelen binnen was. De laatste kar werd versierd met bloemetjes en onder gezang en gejuich binnengehaald. Daarna volgden feestelijke gerechten zoals pannenkoeken of vlaaien. Als het graan van de velden was afgevoerd, mochten de armen aren komen lezen.

4. VAN DE HERFST TOT ALLERHEILIGEN

Het vertrek van de zwaluwen was de bode van de aankomende herfst: Op Onze-Lieve-Vrouw Geboort (= 8 sept.) gaan de zwaluwen voort. Op 1 oktober vierde men St.-Bavo in de St.-Baafsmis of Bamis. Vanaf die dag moest men op geen goed weer meer rekenen.

Het hoogfeest van de herfst is Allerheiligen, onmiddellijk gevolgd door Allerzielen. Allerheiligen was aanvankelijk het feest dat ingesteld werd om alle martelaren te herdenken, een zuiver kerkelijk feest dus. Dat in tegenstelling tot Allerzielen, waarin men een aloude dodencultus meent te herkennen. Nu zet men bloemen op het graf, vroeger plaatste men er kaarsjes op. Men vermoedt dat kaarsjesprocessies van dat gebruik afgeleid zijn.

Sint-Hubertus werd door de adel uitgebreid gevierd op 3 november. Nu is het een feest van Jan en alleman geworden. Vroeger was het een heus jachtfeest. In de kerkjes lieten de gewone mensen broodjes wijden om de huisdieren te vrijwaren van razernij.

II. DE LEVENSLLOOP

Om de cursus niet te uitgebreid te maken, zullen we op dit thema niet ingaan. Het bestudeert alle gebruiken omtrent de cruciale levensfasen in een mensenleven. Het wordt meestal als volgt ingedeeld:

1. Geboorte en kindsheid: gegevens over zwanger raken, geboorte, herkomst van kinderen, wiegeliedjes, kinderliedjes, kinderspelen, kinderziekten enzovoort;
2. Liefde en huwelijk: hoe aan een lief geraken, bijgeloof, spinnen, bruidskeuze, huwelijksvoorbereiding, bruiloftsfeest, een nieuwe woning zoeken, uitzet, enzovoort;
3. Dood en begrafenis: ziekte, laatste sacramenten, aankondiging, gebeden en gebruiken rond de afgestorvene, lijken, begraving, soorten missen, begrafenismaal, enzovoort.

DEEL 4

CAPUT SELECTUM over RELIGIEUZE VOLKSKUNDE

I. ONTSTAAN VAN DE HEILIGENVERERING: DE OUDE THEORIE

Laat het duidelijk zijn: hieronder staat de oude theorie, alhoewel die nog in tal van heemkundige studies opduikt. Vooral in Limburg wordt die theorie verspreid in L. Machiels en E. Valgaeren, *De Keltische erfenis. Riten en symbolen in het volksgeloof* (Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1993). De verklaringen vanuit Kelten en Germanen staan meer en meer ter discussie en blijken vaak op romantische fantasie te berusten. Zie o.m. *Kelten en de Lage Landen* van Herman Clerinx (Leuven: Davidsfonds, 2005)

1. Kelten en Germanen

Vanaf de derde-vierde eeuw ontstaat geleidelijk een eerste vorm van heiligenverering die gegroeid is uit de martelarencultus. Het gaat in de vroegste tijden nog om een locale en volkse eredienst op de begraafplaatsen van martelaren. In de zogenaamde *acta martyrum* werden de levens van deze bloedgetuigen nauwkeurig opgetekend: alles in verband met het leven en de terechtstelling van de betrokkene. Deze bundels werden vanaf de derde eeuw door de bisschoppen uitgewisseld. De martelaren, die op deze lijsten voorkwamen, waren heiligen *avant-la-lettre*. Die heilige mensen wachtte een belangrijke posthume taak.

Toen Ierse en Engelse missionarissen onze gewesten in de zevende eeuw kwamen kerstenen, werden ze hier geconfronteerd met een hele Olympos van Keltische, maar vooral Germaanse goden. De Germanen, en in mindere mate ook Kelten, brachten niet alleen hun taal en cultuur mee, maar ook hun goden en dat waren er heel wat. Dankzij de Romeinse schrijver Tacitus (en enkele andere, minder belangrijke Romeinse auteurs) en de archeologie zijn we, zij het schaars, ingelicht omtrent hun godenwereld. Het beeld dat de Romeinse historicus Tacitus ophangt, wordt vervormd, omdat hij de Germaanse goden vergelijkt met hun Romeinse analogen: Wodan krijgt de allures van Mercurius, Tiwaz van Mars en Donar van Hercules. Inscripties en beelden wijzen uit, dat er naast een bloeiende zonnecultus tevens moedergodinnen werden aanbeden; de praktijk van het offeren was hen niet vreemd.

Een monotheïstische religie kan niet plots en zonder slag of stoot een polytheïstische vervangen. De missionarissen begonnen daarom met de bekering van de aristocratie, omdat de religie van de grondheer de religie van de inwoners moest zijn. Indien de vorst christen was, had men een stevige ruggesteun van de wereldlijke overheid om het volk te bekeren. Toch zien we dat verordeningen van grote heren dikwijls dode letter bleven. Zo kon de verordering van de Merovingische vorst Childebert I (zesde eeuw) die allerlei vormen van afgoderij verbood, bijvoorbeeld het plaatsen van afgodsbeelden in akkers en velden, niet verhinderen. In andere documenten wordt dan weer gereageerd tegen gelijkaardige misbruiken: het branden van kaarsen bij bomen, stenen, bronnen of kruispunten, het aanroepen van heidense goden, het geloof in de magische krachten van planten, reinigingsrituelen enzovoort. De ervaring leert de missionarissen, dat de assimilatietechniek⁴ de meest bevredigende resultaten oplevert: zo ontstond in het christendom bijvoorbeeld het gebruik om op de hoeken van akkers en velden gewijde palmtakjes in de grond te steken. Soms assimileerde men niet volledig en dan kon volgend eigenaardig gebruik ontstaan: man en vrouw lopen naakt rond de akker (= germaans vruchtbaarheidsgebruik) en prevelen daarbij een christelijk gebed (in plaats van de oorspronkelijke Germaanse formule).

⁴ De assimilatietechniek houdt in, dat men gebruiken van de heidense religie in de eigen religie (het christendom) opsloopt, om de overgang van heidense naar christelijke godsdienst te vergemakkelijken.

2. Heiligen vervangen goden

De heiligendevotie is spontaan ontstaan rond de verering van martelaars. De taak van de Kerk bestond er voornamelijk in, de devotie binnen bepaalde perken te houden. Later heeft zij de vereerden een statuut van zalige of heilige verleend. Immers: vox populi, vox Dei (de stem van het volk is de stem van God). In onze streken kwam de devotie tot heiligen niet spontaan tot stand. Onze missionarissen gebruikten ze om heidense goden te kerstenen, met andere woorden; bepaalde heiligen namen de functies over van gekende goden. Dat leek de beste manier te zijn om onze gewesten te bekeren en om het polytheïsme letterlijk op te lossen in het monotheïsme van het christendom.

Een duidelijk voorbeeld wat dat betreft is Sint-Sebastiaan, die de rol van de god Wodan heeft overgenomen: Als patroon van de schuttersgilden, die zelf uitlopers zijn van de Germaanse mannenbonden, fungeert hij eveneens als erfgenaam van de vorige stamgod. De afbeelding van Sebastiaan als martelaar, met pijlen doorprikt, herinnert aan Wodan die zich aan de wereldboom Yggdrasil (een es) liet opknopen, om door deze symbolische dood hogere kennis voor de mensen te verkrijgen. De korrelatie Sebastiaan-Wodan-boom is verder af te leiden uit het feit dat het volksgeloof verbood om bomen te kappen na 20 januari, omdat vanaf dat tijdstip het sap in de bomen begint te stijgen. Het is geen toeval dat (levengever) Sebastiaan op die datum zijn naamfeest heeft (cfr. de volksspreuk: Sebastiaan laat het sap in de bomen gaan).⁵ De auteurs beweren verder over Sint-Donatus: Sint-Donatus absorbeerde alleen al fonetisch de herinnering aan Donar (de Germaanse dondergod). Bovendien werd hij door het volk aangeropen tegen blikseminslag. Op het platteland wordt Donatus voorgesteld als een militair met rosse baard en haartooi, in de hand houdt hij een bundel bliksemschichten.⁶ Het mag dan ook geen verwondering meer wekken, dat de heiligen in hun hagiografieën veel elementen absorbeerden uit de legenden en mythen met betrekking tot de goden.

Op gelijkaardige wijze werden ook bronnen, bomen en menhirs, die door de Germanen aanbeden werden, gekerstend. Af en toe nam men ook gebruiken en symbolen over. Een gebruik dat men in het christendom assimileerde, was het branden van kaarsjes. Een gewoonte die de Kerk bestreed, maar die in het volksgeloof overleefde tot op de dag van heden, is het kloppen van nagels in bomen. Hier en daar vindt men nog bomen waarin ex- voto's hangen of waar nagels worden ingeslagen. Dat is een afgeleide vorm van het Germaanse gebruik, waarbij men takken van bomen afbond met linten, om een ziekte erop over te dragen. Een symbool dat door de Kerk werd overgenomen is bijvoorbeeld het *madr*-teken, de levensboom die nog terug te vinden is op vele kazuifels. Het geslachtelijk aspect dat aan de boomverering verbonden is, is ook op wonderbare wijze bewaard gebleven in het christendom; er zijn namelijk mannelijke (b.v. de eik) en vrouwelijke bomen (b.v. de linde). Om die reden hangen de kleine mariakapelletjes enkel in lindebomen. Een blik op de rijke schat aan bedevaartvaantjes die Vlaanderen rijk is, toont ons talloze Mariabeeldjes die bevestigd werden aan een boom.

Menhirs en dolmen⁷ zijn een ander paar mouwen. Vaak werden die in de grond begraven en er werd een kerk bovenop gebouwd. Een voorbeeld daarvan vinden we in het gehucht St.-Mors, tussen Coutisse en Hailot (provincie Namen). De begraven steen steekt nog een zestigtal centimeter boven de grond uit. Een ander voorbeeld is de begraven dolmen van St.-Guido te Anderlecht. Indien de

⁵ L. MACHIELS en E. VALGAEREN, *De Keltische erfenis. Riten en symbolen in het volksgeloof*. Gent, 1993, p. 17-18.

⁶ *Idem*, p.25.

⁷ Menhirs zijn grote opstaande stenen in Keltische gebieden, die vermoedelijk een religieuze betekenis hadden. Dolmen zijn grote platte stenen die horizontaal op een aantal kleinere stenen werden gelegd. Ook hier betreft het waarschijnlijk religieuze monumenten.

menhir te groot was, werd er een kruis uit gehakt. Mooie voorbeelden daarvan staan in La Roche, Pleumeur-Bodou, Champ Dolent bij Dol (alle in Bretagne) en het Fraubillenkreuz te Nussbaum (Duitsland). In Trégastel (Frankrijk) staat zelfs een menhir binnen het gewijde domein van de kerk. In de kerk van Villers-sur-Semois (provincie Luxemburg) wordt de basis van het altaar gevormd door Romeins beeldhouwwerk uit de tweede-derde eeuw, dat de goden Hercules en Apollo voorstelt. De megalietencultus was erg moeilijk uit te roeien. Daniel Boorstin verhaalt hoe in Nantes, een Franse plaats die veel megalieten herbergt, in 658 een kerkelijk decreet werd uitgevaardigd waarin we lezen dat bisschoppen en hun dienaren die stenen die op afgelegen en beboste plaatsen nog steeds worden vereerd en waar nog steeds geloften worden afgelegd, dienen uit te graven en te verwijderen en te verbergen op plekken waar ze niet gevonden kunnen worden.⁸ Boorstin vertelt verder hoe er in de negende eeuw gelijkaardige edicten tegen de verering van megalieten werden uitgevaardigd door Karel de Grote van Frankrijk en koning Alfred de Grote van Engeland en in de tiende eeuw door koning Knut de Grote van Denemarken.

Nog tot in de negentiende eeuw beschouwde de autochtone bevolking de plaatsen waar megalieten opgetrokken waren als religieuze cultusplaatsen. De Zweedse oudheidkundige Brunius beschrijft in zijn werk over de rotsschilderingen van Tanum (Zweden), hoe hij in 1818 als kind nog religieuze dansen uitvoerde, samen met de dorpsbevolking, bij rotsschilderingen uit de megalitische tijd. Net zoals dat gebeurde met de grafsteen van St.-Mors (Namen), schraapte men tegen oorpijn wat steen van een menhir af in het Zwitserse Brassecourt; in Bretagne bezochten vrouwen menhirs (hier als fallussymbool) om zwanger te raken ...

De kerstening van bronnen kwam legio voor. Vooral de figuur van Willibrordus (patroonheilige van Nederland) is in dat opzicht voor onze streken van belang. Zijn typisch attribuut is een staf, waarmee hij volgens de legende vele bronnen deed ontspringen. In feite gaat het hier niet zelden om gekerstende bronnen, die eertijds door onze voorouders vereerd werden. Dergelijke bronnen (St.-Willibrordusputjes) vinden we in België (Poppel, Wulpen) en in Nederland (Heiloo, Geysteren en Obbicht). In sommige plaatsnamen vinden we nog restanten van een oude bronverering. Het duidelijkst is dit in de naam van een bedevaartplaatsje in Noord-Wales, Holywell (Heilige Bron). In de Nederlanden vinden we nog tal van bronnen die functioneren, doch meestal betreft het hier putjes in de buurt van een kapel. In het Ardeense Marcourt, nabij de kluis van de heilige Theobaldus, leeft nog een echte brondevotie: gelovigen planten er kruisjes in de buurt van de bron, die halverwege de berg ontspringt.

Bomen werden meestal gekerstend door er een christelijk beeld tegen te bevestigen. In Halle stond in de crypte van de kerk eertijds nog een boomstronk, een overblijfsel van een heilige boom. Een beter voorbeeld is Scherpenheuvel: daar werd nog in het begin van de veertiende eeuw een oude eik aanbeden. Ook nadat er een Mariabeeldje werd aangehangen, bleven de pelgrims toestromen. Onder de bedevaarders bevond zich de toenmalige aartsbisschop van Mechelen, Matthias Hovius, om er te bidden voor de genezing van zijn zuster. In 1602-1603 liet hij een kritisch onderzoek instellen naar de waarachtigheid van het oord: de eerste die sneuvelde was de oude eik, die tot in de grond uitgekapt werd. De mensen kenden immers (naar Germaanse gewoonte) aan de schors van de eik een geneeskrachtige werking toe en nog in de zestiende eeuw kwam men er schors halen. De Kerk wist dus zeer goed waarover het ging ... De enige gebruiken die in het christendom konden overleven, waren de feesten rond de meiboom en het gebruik waarbij bomen geplant worden bij bepaalde feestelijkheden (geboorte, huwelijk, jubilea). Ook de etymologische herkomst van het woord druïde slaat op de boomcultus. Het Keltische woord *druïd* is een samengesteld woord waarvan het eerste lid 'boom' betekent (vgl. *dryade* in het Engelse *tree* of in het Nederlandse 'hesselteer' wat slaat op haagbeuk) en waarvan het tweede lid afgeleid werd van *dur*, wat 'weten' betekent.

⁸ D. BOORSTIN, *De scheppende mens. Artistieke doorbraken in de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 1993, pag. 87 en 88.

Een bijzonder voorbeeld van getransformeerde boomverering vinden we terug in het Nederlandse Meerveldhoven. Aan het ontstaan van dit Mariabedevaartsoord ligt, zoals zo vaak, een legende ten grondslag, die verhaalt van een miraculeus Mariabeeldje in een boom. De Mariakapel in de St.-Lambertuskerk te Meerveldhoven wordt geheel in beslag genomen door een kale eik, waarin tientallen zilveren ex-voto's aan gekleurde linten hangen. Mensen die op voorspraak van Maria een gunst bekwamen, kunnen nog steeds bij wijze van dank een ex-voto in de boom laten hangen. Niet alle miraculeuze bomen konden uitgeroeid worden en we vinden er dan ook nog enkele terug in Wallonië: de stam van een eik in Herchies is helemaal bedekt met kledingstukken als offergaven; hetzelfde geldt voor de lapjesboom van Stambruges bij Beloeil; in Han-sur-Lesse rijzen naast de kerk enkele lindebomen op, waarin nog steeds nagels worden geslagen om verlost te raken van tandpijn. In Vlaanderen resteert enkel een populier in Poperinge, waarvan genezende schors wordt afgetrokken.

Een andere heidense praktijk, die de Kerk niet kon uitroeien en die ze moest gedogen in een christelijke vorm, was het gebruik van medailles en de verering van beelden. In de Grieks-Romeinse Oudheid kregen bijvoorbeeld kinderen amuletten in de vorm van een fallus opgespeld, om hen te vrijwaren van kinderziektes. Het gebruik van amuletten (en later medailles) om de drager te beschermen tegen demonen, ziektes en ander onheil, sloop reeds vrij vroeg het christendom binnen en de strijd ertegen was zinloos. Beeldenverering en de geneeskrachtige werking die aan beelden wordt toegeschreven, vinden we reeds bij de Grieken. Het was de gewoonte in het Oude Griekenland dat winnaars van Spelen (Olympische Spelen, Pythische Spelen, Isthmische Spelen e.a.) een standbeeld kregen op de plaats van de overwinning en in de woonplaats van de overwinnaar. Die beelden werden niet zelden vereerd en de beelden van grote atleten werd zelfs geneeskraft toegemeten. Een mooie illustratie daarvan biedt de cultus van het beeld van de beroemde bokser uit Thasos, Theagenes: nadat het door een afgunstig iemand werd gezeseld, viel het van de sokkel op de ongelukkige ... De schuldige moet steeds gestraft worden volgens de wetgeving: het beeld werd dan ook in zee gestort. Twee jaar lang kende Thasos problemen en hongersnood, tot het beeld terug opgevist en in ere hersteld werd.

Vele heidense gebruiken bleven verder leven tot in de Middeleeuwen (soms zelfs tot op heden). Toen in de dertiende eeuw, dat wil zeggen zevenhonderd jaar na de kerstening van onze gebieden, de bedelorden (Fransiscanen, Karmelieten ...) ontstonden, waren deze religieuzen ervan overtuigd dat het Westen nog grondig bekeerd en gekerstend moest worden. Daaraan werd dan ook vanaf dat ogenblik heel wat energie besteed ...

! De *nieuwe theorie* ziet er helemaal anders uit en is veel genuanceerder. Men is gaan inzien dat vele volksculturele feesten veel recenter zijn dan werd aangenomen (Valentijn: 19de eeuw, Halloween: 16de eeuw), dat inculturatie ook omgekeerd werkt (25 december als heilige dag heeft de Mithrascultus ontleend aan de christenen i.p.v. omgekeerd) en dat er ook antropologische constanten zijn (processies, kapelletjes, offergebruiken en dies meer). Een gedetailleerde uitleg van de nieuwste theorie vindt men in het eerste hoofdstuk van Hans Geybels, *Kapellen in Vlaanderen* (Leuven: Davidsfonds, 2006).

II. ICONOGRAFIE

De iconografie is de wetenschap die zich bezighoudt met beeldbeschrijving: op welke manier worden gebeurtenissen, zaken en personen voorgesteld op schilderijen, prenten, beelden enzovoort. De vraag die hier centraal staat, is dus: op welke wijze werden en worden heiligen voorgesteld? Van de meeste heiligen is geen authentiek portret bewaard en dus moeten de beeldende kunstenaars op

andere middelen een beroep doen. Als teken van hun heiligheid kregen ze bovendien als algemeen kenmerk een nimbus of aureool. Dit is een archetypisch religieus symbool, dat ook in andere religieuze culturen bekend is, bijvoorbeeld de Oosterse mandala's.

Nimbus (Latijn voor wolk) en aureool (ook mandorla genoemd) zijn twee woorden die vaak door elkaar gebruikt worden. Toch is er een verschil: de nimbus is de stralenkrans rond het hoofd van de heilige, een aureool omgeeft het ganse lichaam en wordt enkel gebruikt bij Christus en Maria. De nimbus is niet van christelijke oorsprong: de klassieke dichters lieten hun goden op aarde neerdalen in een wolk, omdat die naar hun bovennatuurlijke staat verwees. Vanaf de vierde eeuw werd Christus met zulk een nimbus weergegeven. Vanaf de zesde eeuw krijgen ook martelaars, belijders, maagden en alle andere heiligen een dergelijke stralenkrans. In de middeleeuwen krijgt de nimbus soms een symboolgeladen functie: de verrader Judas krijgt zo bijvoorbeeld een zwarte nimbus. De nimbus liet wel toe iemand te herkennen als een heilige, maar verraadde de identiteit van de man of de vrouw nog niet.

Heiligen worden gewoonlijk niet herkend aan hun gelaat, vooral niet die van vóór ongeveer 1500.⁹ Om dat euvel te overwinnen hebben heiligen een attribuut gekregen. Dat van de meeste heiligen geen natuurgetrouw portret bestaat, is dus geen onoverkomelijk gebrek. Ook voor de devotie zelf is dat van weinig belang. Het object of attribuut waaraan men de heilige kan herkennen, is ontleend aan het leven van of de legende rond de betrokkene. Martelaars worden meestal weergegeven met het tuig waarmee ze gemarteld werden. Voor St.-Laurentius is dat de rooster waarop hij verbrand werd, voor St.-Catharina het rad waarmee ze geradbraakt werd en voor St.-Apollonia de tang waarmee haar tanden uitgetrokken werden. St.-Barbara wordt voorgesteld met een toren die drie raampjes bevat. Die raampjes slaan op haar geloof in de Heilige Drievuldigheid (haar ouders aanbaden de Romeinse goden). In afwachting van haar terechtstelling sloot haar vader haar op in die toren, toen hij vernam dat ze christen was. Op het moment van haar terechtstelling werd haar vader doodgebliksemd. Ze wordt aldus aangeroepen tegen plotselinge dood.¹⁰ Niet-martelaars krijgen een voorwerp uit hun leven of legende mee: St.-Antonius wordt voorgesteld met het Kind waarmee hij speelde, St.-Fransiscus met de vogeltjes waarvoor hij preekte en St.-Ignatius met de orderegel van de orde (de Jezuïetenorde) die hij stichtte. Het hoeft geen betoog dat heiligen, wier attribuut in de loop van de tijden verloren is geraakt, zeer moeilijk te identificeren zijn.

Indien het specifieke attribuut verloren is geraakt, kan men zich slechts baseren op enkele algemeenheden, om de betrokkene nog ergens te kunnen thuiswijzen. We sommen enkele mogelijkheden op:

* engelen (zowel beschermengelen als aartsengelen) hebben vleugels;

* apostelen worden steeds blootsvoets voorgesteld. In de middeleeuwen kregen ze elk een eigen symbool:

Andreas: andreaskruis (X-vorm);

Bartholomeus: mes of afgestroopte huid;

Jacobus de Meerdere: zwaard, schelp, pelgrimskleed;

Jacobus de Mindere: knots, vollerstang;

Johannes: kelk met een draak of slang in, adelaar, kruis;

Mattheus: zwaard, geldbuidel, hellebaard;

Matthias: bijl, steen;

Paulus: zwaard;

⁹ Vanaf de zestiende eeuw besteedt men meer aandacht aan de fysionomie van de heiligen. In sommige gevallen (bijvoorbeeld St.-Ignatius van Loyola) is er een dodenmasker bewaard en dan kan daarop de ganse iconografie gebaseerd worden. Sinds de twintigste eeuw is ook fotografisch materiaal voorhanden, bijvoorbeeld van de bekende heiligen Don Bosco en Theresia van Lisieux.

¹⁰ Het was voor een christen niet ideaal de plotse dood te sterven, omdat hij dan de kans niet had zijn zonden te biechten. Heden bidt men voor het omgekeerde ...

Petrus: sleutels en kruis, een haan;
Philippus: zwaard of lans, drakendoder;
Simon: zaag;
Thaddeus: knots;
Thomas: zwaard en winkelhaak;

- * kerkvaders¹¹ en kerkleraars dragen dikwijls een boek of een schriftrol;
- * belangrijke missionarissen die onze streken gekerstend hebben, dragen niet zelden een model van de kerk die ze gesticht hebben. Missionarissen van Afrika, Amerika en Azië hebben soms kruis in de hand;
- * ordestichters dragen een orderegel;
- * heiligen van adel dragen een kroon of harnas;
- * regulieren herkent men dikwijls aan hun habijt;
- * abten zijn gekleed in de ordedracht en hebben een kromstaf;
- * aartsbisschoppen zijn bekleed met het pallium¹²;
- * kardinalen zijn getooid met de kardinaalshoed;
- * pausen herkent men aan de tiara (driedubbele pauskroon) en het pauskruis (drie dwarsbalken);
- * pelgrims dragen een pelgrimskleed (waarop meestal schelpen zijn gevestigd), een pelgrimshoed en een drinkflesje in de vorm van een pompoen;
- * veel mystiekers dragen een ring (teken van hun huwelijk met Christus);
- * boetelingen hebben een doodshoofd als algemeen attriboot;
- * martelaren dragen een palmtak, maagden een lelie.

Ordeleden herkent men aan hun specifieke pijen, doch hier is wat voorzichtigheid geboden, want het aantal verschillende drachten van de respectievelijke ordes en congregaties is enorm uitgebreid: we geven hier enkel de meest voorkomende orden en dan bij hen nog enkel de meest in het oog springende kenmerken:

- * Augustijnen: zwarte pij, schoudermanteltje, leren riem;
- * Benedictijnen: zwarte pij, leren riem, zwart scapulier en kovel (=halflang kledingstuk met wijde mouwen);
- * Dominicanen: witte pij, leren riem, wit scapulier, zwarte mantel, zwart schoudermanteltje;
- * Fransiscanen:- Capucijnen: bruine pij, koord, sandalen, baard;
 - Conventuelen: zwarte pij, witte koord, schoudermanteltje;
 - Minderbroeders: bruine pij, koord, schoudermanteltje, sandalen;
- * Jezuïeten: (geen vast ordekleed), vaak zwarte toog, zwarte ceintuur, rozenkrans, later zwarte bonnet zonder kwast, met vier in plaats van drie vleugels;
- * Norbertijnen: witte pij, witte ceintuur, wit schoudermanteltje, witte bonnet;
- * Redemptoristen: zwarte toog, zwarte ceintuur, rozenkrans;
- * Trappisten: witte pij, zwart scapulier, sandalen.

Algemene attributen, zoals hierboven beschreven, volstaan niet om de heilige te herkennen. Bij een heilige met een kruisje in de hand kan het gaan om St.-Aloysius, St.-Jan Berchmans, St.-Gerardus Majella, de Heilige Gabriël van O.-L.-Vrouw van Smarten en nog anderen. De ordekleedij (in het

¹¹ Sinds de achtste eeuw werd het aantal kerkvaders in het Westen tot vier herleid: de heiligen Ambrosius, Augustinus, Hieronymus en Gregorius de Grote. De Oosterse kerkvaders zijn de heiligen Basilius, Gregorius van Nazianze, Chrysostomus en Athanasius, die geregeld worden afgebeeld in de Oosterse kerken.

¹² Een pallium is een onderscheidingsteken van een geestelijk liturgische adeltitel die door de paus aan kardinalen en patriarchen wordt verleend. Het is een ringvormig wit-wollen band met afhangende pootjes, waarop zwarte zijden kruisjes zijn geborduurd. Het verzinnebeeldt een schaap dat op de herder rust.

geval van St.-Aloysius, een zwarte albe en een witte superplie) of een tweede, specifiek attribuut (in het geval van St.-Jan Berchmans een rozenkrans en een missaal) moeten dan uitsluitend geven. Bovendien zijn niet alle attributen even herkenbaar. Oefening baart kunst ... Bijlage 2 geeft een lijst attributen van de courante heiligen.

III. DE PATRONATEN

Net zoals men vele heiligen zich liet specialiseren in één of meerdere ziekten, dienden zij ook bepaalde personen, (beroeps)verenigingen, steden, streken en landen te beschermen. De meeste patronaten worden door het volk aan hen toegeschreven en slechts af en toe proclameert Rome het officiële patronaat van een heilige. Net zoals bij ziekten, geeft ook hier een element uit het leven of de legende van een heilige aanleiding tot zijn patronaat.

Individuele personen kiezen hun naamheilige als patroon. Soms is er niet veel keuze: iemand die naar de naam Cas luistert, heeft als patroonheilige St.-Casimir. Het tegendeel is ook waar: wie een naam draagt die afgeleid is van Johannes (Jo, Johan, Jan, Hans ...) heeft genoeg keuze: Johannes van Alexandrië, de Apostel en Evangelist, van Avila, Berchmans, van Beverley, Bosco, de Brebeuf, van Bridlington, van Britto, Cantius van Capestrano en nog tientallen meer. Een oud gebruik is de naamgeving op basis van de geboortedag. Naamgever wordt de heilige die op de liturgische kalender die dag herdacht wordt. De ouders van een kind geboren op 1 januari kunnen dan onder andere kiezen uit de volgende namen (en afgeleiden ervan): Basilius, Clara, Gregorius, Hugo, Maria, Vincent, Willem ...

Een beroepsklasse koos als patroon de heilige die hetzelfde beroep had uitgeoefend: Crispijn en Crispiniaan waren schoenmakers, Eligius was een smid, Wendelinus en Paschalis Baylon waren herders, Anna was een huisvrouw ... Ook legendarische feiten konden het patronaat bepalen. Een mooi voorbeeld hiervan is St.-Gummarus: Gummarus was een ridder die een bekering doormaakte en zijn zwaard voortaan in dienst van God stelde. Toen hij op een dag zijn tent opstelde bij de Nete, liet hij er een prachtige boom vellen opdat hij er zijn kamp zou kunnen opslaan. Wat later stond de boze eigenaar bij hem te lamenteren. Gummarus zag zijn fout in en beloofde tegen de volgende dag alles in orde te brengen. In die nacht bad hij tot God. Na het gebed zette Gummarus zich recht, nam de boomstam op en zette hem op de stronk. Hij nam zijn riem en bond de boom weer aan elkaar: de boom groeide weer en ... Gummarus werd de patroon van de houthakkers.

Veel van die patronaten worden afgeleid van het heiligenleven, zoals dat beschreven wordt in de *Legenda Aurea* (Gulden Legende). Dat lijvig werk bevat ongeveer 160 heiligenlevens en is van de hand van de middeleeuwse Dominicaan en kroniekschrijver Jacobus de Voragine (ca. 1228-1298). Het werk bevat vele legenden omtrent elke beschreven heilige en laat niet na de verhalen hier en daar nog wat aan te dikken. Het was zo populair dat het in verschillende talen werd vertaald, zodat het in grote mate de middeleeuwse heiligeniconografie heeft beïnvloed. In dat werk vernemen we ook waarom Ambrosius de patroon is geworden van de imkers. Toen hij als baby in zijn wieg lag te slapen, streek een zwerm bijen neer op zijn lippen. Voor zijn ouders was dit een teken dat er woorden van honing uit zijn mond zouden stromen en dat hij een belangrijk man zou worden. Voor de imkers was het een reden om hem als beschermheilige te aan te roepen.

Sommige beroepen tellen veel beschermheiligen: landbouw, mijnbouw, visserij, tuinbouw, herders, hout- en bouwsector, slagerswerk, schipperij ... De aandachtige lezer merkt dat het hier beroepen betreft die erg gevaarlijk waren (zijn) of beroepen die zeer afhankelijk zijn van de weersomstandigheden. Omdat reizen vroeger gevaarlijk was, kunnen reizigers zich beroepen op een vijftiental beschermheiligen.

Het is niet steeds eenvoudig, te achterhalen waarom een heilige dit of dat patronaat kreeg. Waarom is Barbara de patrones van de mijnwerkers? In haar levensgeschiedenis bevindt zich geen enkel argument dat dit patronaat bevestigt. De reden ligt in dit geval bij de fantasie van de mijnwerkers: zij zagen in de toren die Barbara bij zich heeft een mijnwerkerslamp ... Op die manier komen we grappige en ironische wendingen tegen: Adam en Eva werden de patroons van de kleermakers of, wat cynischer, Johannes de Doper werd patroon van de restauranthouders. Nu moet men wel weten dat Johannes de Doper als boeteling in de woestijn op sprinkhanen moest overleven en dat zijn eigen hoofd werd geserveerd voor koning Herodes.

Steden, streken en landen wijden zichzelf toe aan hun stichter of missionaris of aan de heilige waaraan de machthebbers de voorkeur geven. De eerste twee gevallen zijn de oudste: St.-Truiden werd gesticht door en opgedragen aan haar stichter: St.-Trudo. Amandus en Lambertus zijn patroons van respectievelijk de Scheldestreek en van de Kempen en Brabant, omdat ze die gebieden kerstenden.

Patroonheiligen verouderen niet, integendeel, ze passen zich merkwaardig goed aan: de aartsengel¹³ Gabriël was de patroon van de boodschappers, maar nu ook van de telecommunicatie. Zelfs de T.V. heeft zijn patroonheilige: St.-Clara. De publiciteitssector wordt beschermd door de Heilige Bernardinus van Siena. De patrones van vuurwerkfabrikanten luistert naar de naam Barbara ... Niet zelden krijgt de verering van patronen een persoonlijk tintje: St.- Antonius, de man van de verloren voorwerpen en tevens de heilige die in totale armoede stierf, prijkt in menige winkel voor een betere verkoop!

IV. WEERHEILIGEN¹⁴

Weerspreuken hangen samen met kalenderdagen. Het is daarom noodzakelijk, een minimum van de oude dagtelling te kennen. Op de liturgische kalender vinden we enerzijds onveranderlijke kerkelijke feesten zoals Kerstmis en veranderlijke zoals Pasen, en anderzijds feesten van heiligen. Men drukt zich niet uit in ons huidig systeem, maar wel in termen van die feesten: men spreekt dus niet van 28 oktober, wel van *in festo sanctorum apostolorum Symonis et Iudae* (op de feestdag van de heilige apostelen Simon en Judas); tot 11 november werd *ad festivitate Martini* (tot aan de feestdag van St.- Martinus). Op die manier worden oude weerspreuken en gebruiken gekoppeld aan heiligen. We hebben daarvan reeds een voorbeeld ontmoet: reeds de Germanen wisten dat men vanaf 20 januari (de latere feestdag van St.-Sebastiaan) geen bomen meer mocht kappen omdat er vanaf dat ogenblik weer leven begon door te stromen. In gekerstende termen luidt dat: Met Sint-Sebastiaan begint het sap in de bomen te gaan. Rond 17 maart bestreden de boeren eertijds de muizen en de ratten, vandaar dat dit gebruik gekoppeld werd aan St.-Gertrudis. Hetzelfde procédé betreft het weer: rond 11 november is er vaak mooi weer en om die reden spreekt men van een St.-Maartenszomerke.

Er zijn slechts enkele gevallen bekend, waarin de legende overeenkomt met de functie van de weerheilige. Dat St.-Medardus een regenheilige is, houdt volgens de volksgeest verband met een

¹³ Er zijn verschillende soorten engelen volgens de Kerk die, wat dat betreft, de leer van Thomas van Aquino tot de hare heeft gemaakt. De belangrijkste groep zijn de aartsengelen, vier in getal (Rafaël, Gabriël, Uriël en Michaël). Omdat de beschermengelen het dichtst bij de mensen staan, zijn zij de minst belangrijke.

¹⁴ Zie ook *Heiligen, bedevaarten en weerspreuken in Limburg* (de jaarkrans verzameld door Mathieu Driessen) in www.volkskunde-limburg.be onder artikels.

gebeurtenis uit zijn jeugd. Toen hij nog maar een kind was, schonk hij zijn kleren reeds aan een arme. Even later begon het echter te regenen en zie, een arend daalde over hem neer en spreidde zijn vleugels over het kind. Het principe van de weerheiligen steunt dus op een eeuwenlange ervaring, die gekoppeld wordt aan de liturgische kalender.

In *Eigen Aard* maakt de volkskundige K.C. Peeters een indeling van de weerspreuken in drie categorieën. In eerste instantie zijn er de spreuken die gewoon vaststellingen doen, vaak met betrekking tot het korten of lengen van de dagen:

*Lucie¹⁵ maakte de
langste nacht
half juni maakt den
langsten dag
half maart en
september vrank
maken dag en nacht
even lank.*

Vanaf Kerstmis beginnen de dagen te lengen:

*Op Kerstmis lengt de dag
zoveel een mugge geeuwen mag.*

Een tweede categorie weerspreuken bevat voorspellingen:

*St.-Andries (30 november)
brengt de vries.*

of:

*'t Liefst rijdt er langs de wegen
Sint-Joris (23 april) in de regen.*

Die categorie bevat ook tips voor de boeren:

*Sinte Merc (Marcus, 25 april)
plant uw bonen en ga naar de Kerk!*

of gemengd:

*Wanneer het Sinte Pieter (29 juni) is
zorg dan dat de hooitijd ten einde is
want pissen (plassen=regenen) doet hij zonder gena:
ofwel ervoor ofwel erna.*

Tot de derde categorie behoren de zogenaamde lotsdagen: dat zijn dagen die het weer van de er op volgende periode bepalen:

¹⁵ Het gaat hier om een oude weerspreuk die St.-Lucia (13 december) nog aanduidt als de kortste dag van het jaar. Inderdaad, vóór de kalenderhervorming van 1582 klopte dit, want toen was haar feestdag nog op 23 december (= twee dagen na de winterzonnenevend).

*Met Sint-Henricus (15 juli) regen,
veertig dagen regen.
met Sint-Henricus droog,
veertig dagen droog.*

of:

*Vriest het op Sint-Vitaal (28 april)
dan vriest het nog veertien maal.*

K.C. Peeters deelt de weerspreuken nog op een tweede manier in: sommige dagen en perioden zijn van grotere betekenis dan andere. Niet zelden zijn die perioden ook nu nog gekend: bijvoorbeeld de ijsheiligen (Mamertus, Pancratius, Servatius en Bonifatius; 11,12,13 en 14 mei):

*De drei¹⁶ santen van de kouwe,
twee jonge en een ouwe,
gingen tesamen door het land
elk met koud goed al in de hand.*

Anderzijds zijn er spreuken die geheel onbekend zijn omdat ze maar voor een kleine doelgroep gelden:

*Op Sint-Martijn (11 nov.) slacht
de arme zijn zwiijn.*

De belangrijkste vraag die de huidige mens zich stelt, is de vraag naar het waarheidsgehalte van de spreuken. Meestal worden de spreuken afgedaan als volksfantasie, maar dat getuigt meer van de naïviteit van de moderne mens dan van die van de vorige generaties. In de tijd dat er nog geen sprake was van hoge en lage drukgebieden en van satellieten om ze op te sporen, waren weerspreuken het enige middel om enig houvast te hebben in een wisselvallig klimaat als het onze. Kunnen die spreuken, die eeuwen ervaring vastlegden en die onze landbouwersbevolking oriënteerden, dan als naïef afgedaan worden? De constatering dat het rond 11 november mooi weer is, is een vaststelling die gegroeid is doorheen eeuwenlange observatie. Die observatie werd op haar beurt gegoten in het hulpmiddel dat wij nu kennen als de weerspreuk:

*Is met Sint-Maarten (11 nov.) het loof nog aan de bomen,
zo moogt ge van een strenge winter dromen.*

De Nederlander Johan Verschuuren verzamelt weerspreuken en ging gedurende zeven jaar het waarheidsgehalte van die poëzie na: er is tachtig procent kans dat de hemelgoden aan de gezegden beantwoorden. Tachtig procent, dat wil zeggen bijna evenveel als de weerberichten van radio en TV. Dat het waarheidspercentage zo hoog ligt, mag geen verbazing wekken: een spreuk die herhaaldelijk faalt, heeft geen overlevingskansen.

Aan het gebruik van weerspreuken is een ernstige beperking verbonden, waarmee de meeste studies geen rekening houden. Het microklimaat van de kust vertoont lichte verschillen met het klimaat in de Ardennen. Het komt er dus op aan, nauwkeurig te bepalen uit welke geografische ruimte de weerspreuken afkomstig zijn.

¹⁶ Op vele plaatsen telt men Bonifatius niet als vierde ijsheilige.

Zuiver theologisch gesproken wordt bij het gebruik van heiligen in het weer dezelfde fout gemaakt als bij de geneesheiligen: de heiligen worden als handelende personen voorgesteld. Een oude wijsheid zegt: Als het van God niet komt, van zijn heiligen ook niet of, om bij het weer te blijven:

*De mensen maken de kalender,
maar God maakt het weder.*

V. OUDE GEBRUIKEN

Ouderen kunnen nog veel verhalen en gebruiken rond heiligen opdissen, die heden op z'n minst vreemd voorkomen. Het betreft een gans gamma ritën en praktijken, die de zieke moeten verlossen van zijn kwaal. Met de verbetering van de levensstandaard en de geneeskunde, werd op heiligen steeds minder een beroep gedaan en verdwenen de erbij horende rituele handelingen. De meeste gebruiken waarvan we melding maken, zijn uitgestorven of tot bijna niets herleid. Komt het gebruik toch nog voor, dan laten we een vermelding niet na. Men lette aandachtig op het soms futiele, maar belangrijke aspect van het ritueel: het aantal geofferde nagels mag niet geteld worden, men moet naar huis lopen zonder omkijken ...

Om te genezen van zweren en steenpuisten trok men naar heiligen als Job, Lazarus, Rochus en Eligius, om nagels te offeren. Bij echt grote zweren offerde men bloknagels (nagels met grote koppen). Nagels werden geofferd wegens de lexicale verwantschap met de naam van de ziekte: nagelkoppen (*ecthyma*). Dit zijn grote zweren met een zwart centrum, dat er na rijping uitvalt en een gaatje achterlaat. Dikwijls stonden in de kerk twee bakjes en men offerde door een aantal nagels uit het eerste bakje in het tweede bakje te leggen. Belangrijk bij dit ritueel is dat men het aantal geofferde nagels niet mocht tellen.

Het offeren van levende dieren (hoofdzakelijk kleinvee) komt in alle culturen voor. Christenen offerden hun dieren aan de grote veeheiligen zoals Amandus, Cornelius en Eligius. Slechts uitzonderlijk werden dieren geofferd om mensen te genezen. Centraal staat het levende hart van het dier dat geofferd wordt aan de godheid. Het Christendom heeft komaf gemaakt met mensenoffers, maar moest het offeren van dieren blijven gedogen. Na verloop van tijd werden de dieren echter niet meer gedood omwille van het hart, maar werden ze door de kerk na een eucharistieviering verkocht. Of men toonde het dier aan de priester en offerde de waarde ervan in geld, waarna het beestje terug mee naar huis mocht. De praktijk is overal uitgestorven na de Tweede Wereldoorlog, ook al omdat men andere dingen begon te offeren: geld en ex-voto's. In sommige kerken is in het portaal nog de ren zichtbaar, waarin de dieren geplaatst werden.

De heilige Lucia wordt aangeropen tegen bloederziekten en keelkwalen, maar hoofdzakelijk tegen oogziekten. Ze wordt voorgesteld met haar ogen op een schoteltje. Die had ze zelf uitgestoken om lelijker te worden, om aldus aan de avances van een jongeling te ontsnappen. Verscheidene Luciaheiligdommen verdeelden Luciadraadjes. Dit waren gewijde rode koordjes, die rond de hals gedragen werden tegen keelpijn. Lucia wordt vereerd tegen keelpijn omdat ze de marteldood stierf door een zwaard waarmee men haar hals doorboorde. Als de draadjes niet lang genoeg waren, werden ze in een glas water geworpen en opgedronken. Men kon de lange Luciadraden ook preventief dragen tegen bloedingen. Dergelijke draadjes, samen met de litanie voor de heilige, kunnen nog bekomen worden in Nieuwmoer (Kalmthout).

Kruidenwijdingen op het feest van Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart kwamen legio voor. Gelovigen legden ruikers veldbloemen op kermis- en feesttafels of hingen ze in huis en stal om die te beschermen tegen gevaar en ongeluk. Aan die zegening ligt de middeleeuwse legende ten grondslag,

die beschrijft hoe bij Maria's Tenhemelopneming haar graf achterblijft als een besloten hof vol geurige kruiden en bloemen. Hier en daar wordt ook witte wijn gezegend tegen kinkhoest en brood, water en zout tegen veeziekten. Wat dat laatste betreft, kan men ook gewijde rozenblaadjes in het veevoer mengen. Mensen smeren gewijde boter tegen allerlei kwalen en slaan een kruis over het brood vooraleer het aan te snijden.

Gedurende de laatste maanden van haar zwangerschap deed de aanstaande moeder een beroep op de Clarissen, om de zwangerschap gevaarloos te laten verlopen. Deze zusters bewaarden (en bewaren nog steeds) de mantel of de gordel van de heilige Coleta. In de riem of sluijer is een relikwie van de belangrijke heilige genaaid en die wordt op de schouders van de vrouw gelegd, terwijl de zusters en de aanstaande moeder gebeden lezen. De Clarissen ontvangen nog zelden toekomstige moeders voor dit doel. Ze ontvangen nog wel veel koppels die, in ruil voor wat eieren, goed weer komen bestellen op de huwelijksdag (het Latijnse *clara* betekent helder, klaar).

Kinkhoest was indertijd een vaak voorkomende en uiterst gevaarlijke ziekte, waar men volledig machteloos tegenover stond. Het wekt dan ook niet de minste verbazing dat in het verleden tal van rituelen werden gepraktiseerd om die dodelijke ziekte af te weren. Op de feestdag van de heilige Remigius (1 oktober) of de zondag erna, werd Remigiuswater gewijd. De moeders mochten met een hoorn gezegend water uit een vat scheppen en dat hun kinderen te drinken geven. Ze konden eventueel wat mee naar huis nemen om het negen dagen lang (= een noeven), hun kinderen toe te dienen tijdens het bidden van de litanie voor de heilige.

Koorts was ook een veelvoorkomende kwaal, vandaar diverse rituelen en technieken. In sommige parochies kon men stuipkoordekes of Sint-Jozefskoordjes verkrijgen. Dat waren dunne touwtjes waarin aan het einde zeven knoopjes lagen, de zeven smarten of zeven weeën van Onze-Lieve-Vrouw. Het touwtje werd om de lenden van het kindje geknoopt, nadat de moeder vooraf zeven dagen had boete gedaan. Ze bad daarvoor elke dag zeven Onze Vaders, zeven Weesgegroettes en een Credo. Nog vaker werd koorts afgebonden aan bomen of koortskapellen: men bond een lapje stof van een kledingstuk of een lintje aan de tak van een boom of aan het roostervenster van de deur van een koortskapel. Daarna moest men zonder omkijken naar huis lopen. Des te sneller men liep, des te sneller daalde de koorts. Men mocht eventueel ook een ander het ritueel laten volbrengen. Een koortsdraadje losmaken, betekende zichzelf de koorts op de hals halen. Tegen koorts kon men zich ook laten overlezen of ergens bronwater aan een kapel gaan halen. Men trok met tandpijn naar de heiligdommen, waar Apollonia werd vereerd om er tandpijn te verkopen, door geld te offeren. In sommige kloosters kon men ook preventief zijn tandpijn verkopen: hoe langer men bevrijd wenste te zijn van de pijn, des te meer men moest betalen. Wilde men een gans leven gevrijwaard blijven van die vreselijke pijn, dan moest men elke dag een litanie ter ere van Apollonia bidden.

Op de Sint-Pieters-Bandenparochies konden ouders terecht wier kinderen niet snel genoeg leerden lopen. Ze kregen van de priester een smal rood lint dat rond de arm of het been werd gedragen. Wanneer het lint er afviel, kon het kind lopen. Het gaat om het oude feest van Sint-Pieter-in-de-Boeien: Petrus werd gevangen gezet door koning Herodes in Jeruzalem en later overgebracht naar Rome. Het volksgebruik is voortgesproten uit het verhaal dat een engel de boeien van Sinte-Pieter losmaakte, waardoor hij de gevangenis kon verlaten.

Tot aan het begin van de twintigste eeuw was het een drama als kinderen ongedoopt ter aarde besteld moesten worden. Het was niet enkel een drama, maar bovenal een schande omdat het kinderlijkje niet mocht begraven worden in gewijde aarde. Om aan dit euvel te ontsnappen, beeweegden talloze moeders en vaders met het kinderlijkje naar een heiligdom dat ervoor bekend stond, dode kindjes even te laten herleven zodat ze snel gedoopt konden worden. Het Noordfranse dorpje Avioth was wijd en zijd bekend voor zijn herlevingswonderen. Het kindje werd op het altaar

van Onze-Lieve-Vrouw gelegd en er werd een noveen gestart. Meestal vertoonde het kindje tijdens die noveen een teken van leven: stijgende lichaamswarmte, rode kleur, zweetdruppels ... en dan werden meteen de priester en enkele getuigen erbij gehaald. Indien zij het mirakel bevestigden, kon het kind snel gedoopt worden. Dreigde de priester te laat te komen, dan kon de vader of iemand in de buurt het kindje dopen.

Tegen het bedwateren van kinderen bestonden verschillende remedies. Normaal trok men naar een of andere piskapel waar men een kledingstuk of speelgoedje van het kind offerde. Ietwat omslachtiger was het speciale gebruik dat leefde bij de Tongerse Minderbroeders. Moeders trokken er meteen speld uit de luier van het kind naar de heilige Erasmus, op een schilderij in de kerk. Ze staken de speld in het schilderij en trokken er een andere uit. Die andere speld had lang genoeg de aandacht van Erasmus geprikkeld en werd in de luier van het eigen kind gespeld. Het schilderij leed enorm, moest meermaals gerestaureerd worden en de broeders hadden er op den duur een kussentje bijgelegd, maar dat hielp niet. Het schilderij bleef het doelwit, tot de evoluerende geneeskunde Erasmus naar de coulissen verwees.

Over aflaten bestaat een ruim verspreid misverstand. Om dit met een voorbeeld te illustreren: 365 dagen aflat betekent niet dat de betrokkene 365 dagen minder in het vagevuur moet doorbrengen, maar dat een boetedoening die 365 dagen duurt, wordt kwijtgescholden. Men kan voor aflaten bepaalde gebeden bidden, eucharistievieringen bijwonen, geld offeren of naar een bedevaartsoord trekken. Een volle aflat scheldt alle straffen en boetedoeningen kwijt, een gedeeltelijke aflat is gebonden aan een bepaalde tijdspanne: 10, 100, 365 ... dagen. Een bijzondere aflat is de volle aflat van Portiuncula. Sinds de veertiende eeuw kon men die aflat bekomen op 2 augustus (de dag van de wijding van de oorspronkelijke Portiunculakapel) in alle Franciscanerkerken (later alle kerken). Gezien de populariteit van de aflat stond Rome toe, onder bepaalde voorwaarden dat de aflat in elke kerk en op eender welke dag kon verdiend worden.

En zo kenden onze voorouders nog tal van rituelen om de hemelbewoners gunstig te stemmen: ze haalden bronwaters aan heilige putten, ze namen zand mee van kerkhoven, tegen ratten en muizen, ze trokken in processie rond de kerk, tegen de richting van de zon in, ze kropen onder altaren door om te genezen, ze beweegden en raakten miraculeuze beelden aan, ze streelden over hoofden van heiligenbeelden, voor mooi weer, ze offerden kaarsen, geld, ex voto's, kleding, voedingswaren, bloemen, dieren ...

VI. GENEESHEILIGEN

Christus had reeds Zijn apostelen de macht gegeven om mensen te genezen in Zijn naam. Hij gaf hen de macht om boze geesten uit te drijven (Mc. VI,7 en Lc. IX, 1) alsook om gelijk welke ziekte te genezen (Mt. X,1 en 8; Lc. IX, 2). Christus gaf die therapeutische macht oorspronkelijk enkel aan zijn discipelen, maar langs hen ook aan degenen die door een uitzonderlijke ascese gelijken op Christus. Het is belangrijk in te zien, dat de apostelen en hun opvolgers enkel intermediair optreden: de heiligen begrepen dat, het volk keerde de rollen om en ging de heiligen hoger schatten dan Christus.

Dat de geneeskunde een uitvinding van de twintigste eeuw is, is geen loze uitspraak. Vele ziekten die vroeger een dodelijke afloop kenden, kunnen heden vaak in een mum van tijd genezen worden: tuberculose, pleuritis, lepra, alle infectieziekten enzovoort. Onze voorouders, en dat in alle tijden en culturen, deden een beroep op het bovennatuurlijke om zich van die kwalen te bevrijden. Indianen en zwarten kenden hun medicijnmannen, Oosterlingen hadden brahmanen en sjamanen en christenen ... heiligen. Niet God of Christus mocht (of kon ?) genezing brengen bij de volksmensen,

wel de heiligen. Zij werken dag en nacht, voor arm en rijk en meestal gratis. Er is geen ziekte waar geen geneesheilige voor bestaat: bedwateren, hartklachten, onvruchtbaarheid, kinderkwalen, veeziekten ... alles genas door bemiddeling van Gods lieve heiligen. Zij lieten blinden zien en lammen lopen, aan hun voeten werden kinderen tot leven gewekt en stommen konden het allemaal verder vertellen.

De geneeskunde is snel geëvolueerd en tegelijkertijd zijn de massa's die zich in drommen bijeenpakten voor kerken, kapellen en bronnen fel geslonken. Vele heiligen staan er werkloos bij en worden zelfs weggehoond door mensen die niet begrijpen welke weldaden zij ooit hebben bewerkstelligd. In tijden dat psycho-somatiek en neuro-vegetatieve syndromen nog onbekend waren, hebben zij grote wonderen verricht en het zou naïef zijn dat nu te loochenen.

Waarom gaat men naar een heiligdom van St.-Apollonia tegen kiespijn, naar St.-Laurentius tegen brandwonden? Waarom slaagt St.-Antonius erin varkens te genezen en St.-Elooi paarden? Het antwoord moet gezocht worden in de hagiografieën van de betrokken heiligen. Een of ander element uit het leven of de legende van een heilige heeft ervoor gezorgd, dat de volksgeest hem voor deze of gene ziekte heeft aangesteld.

St.-Job¹⁷ is de heilige die met pestbuilen overdekt naar de mestvaalt werd verwezen door zijn vrouw. God heeft hem van de builen bevrijd en vandaar dat Job nu aangeroepen wordt tegen pest en zweren. De heilige Apollonia stierf omwille van haar geloof de marteldood: al haar tanden werden uitgetrokken en vandaar dat zij nu in staat is tandpijn te helen. Sint-Elooi was een hoefsmid: hij geneest nu nog paarden. De heilige Ignatius van Loyola was kaalhoofdig en werd om die reden aangeroepen tegen kaalheid.

Het kan ook voorkomen dat naamgelijkenis in het spel is: Lambertus geneest op die manier verlamming en Valentinus de vallende ziekte, Blasius heelt blaasziekten en Markoen (Fr. *con* betekent hals) wordt aangeroepen tegen ziekten van de halsklieren. Iets moeilijker te achterhalen zijn de ziekten afgeleid van Latijnse woorden en termen uit het dialect: Cornelius geneest stalvee omdat in zijn naam het Latijnse *cornu* (hoorn) schuilt en Lucia verbetert oogkwalen: het Latijnse *lux* betekent licht. In Lier bedoelt men met *commeren* lastige vrouwen, verwijzend naar de slechte echtgenote van Gummarus. Vandaar dat Gommarius mensen met echtelijke problemen moet bijstaan. Sommige dialecten spreken van *mummelen* in plaats van stotteren: het is vanzelfsprekend dat de heilige Mummolinus van Noyon mensen van het stotteren herstelt.

Het laatste procédé is het bijzonderste: men meent in de symptomen van de ziekte een levenspassage uit een hagiografie te herkennen en men noemt de ziekte naar die heilige. Vervolgens wordt die heilige er ook voor aangeroepen. Een bepaalde variant van rode huiduitslag, vaak in ringvorm (*tinea corporis* en *herpes circiné*) noemde men eertijds het Sint-Catharinawiel. De heilige Catharina (van Alexandrië) probeerde men immers te radbraken. Het is logisch dat men voor die huiduitslag een beroep deed op haar. *Chorea* is een hersenaandoening bij kinderen, waarbij deze plots ongecontroleerde bewegingen maken. In de volksgeest verwezen de symptomen naar de dansende Vitus en de ziekte werd St.-Vitusdans genoemd. Een zeldzame keer komt het ook voor, dat een wonder de naam en de gelijknamige geneesheilige levert: Antonius Abt gaf zijn naam aan het vreselijke St.-Antoniusvuur (ergotisme) omdat in 1090 veel lijdens aan die ziekte genazen door het drinken van wijn waarin de botten van de heilige hadden gelegen.

Op die wijze kregen alle heiligen een of meerdere specialiteiten toegewezen. De populairste heiligen kregen er meerdere. Sommigen van hen verloren aan belang, omdat de geneeskunde de ziekte efficiënt leerde bestrijden, anderen wonnen aan belang omdat de wetenschap er des te machtelozer

¹⁷ Job is een oudtestamentische figuur en kan om die reden eigenlijk geen heilige zijn. Toch sprak hij erg tot de verbeelding van het volk, dat hem is gaan vereren.

tegenover werd: St.-Rita voor hopeloze gevallen. De heiligengeneeskunde kan in drie categorieën onderverdeeld worden:

1) één heilige wordt aangeroepen voor één ziekte:

Alderic: astma
Apollonia: tandpijn
Catharina: catharinawiel
Elisabeth: herpes
Job: abces
Stefanus: leukemie
36 Heiligen: onbekende ziekten

2) voor één ziekte worden meerdere heiligen aangeroepen:

brandwonden: Agatha, Barbara, Donatus, Laurentius ...
hoofdpijn: Aldegondis, Dionysius, Odilia, Pancratius ...
koorts: Anna, Pancratius, Petrus, Servatius ...
zwangerschap: Agapitus, Coleta, Norbertus, O.-L.-Vrouw ...
zweren: Blasius, Job, Lazarus, Rochus ...

3) één heilige heelt meerdere ziekten:

Bernardus: kinkhoest, schreeuwers, vee (algemeen) ...
Cornelius: kinkhoest, stuipen, vallende ziekte, runderen ...
Gummarus: breuken, oog- en oorkwalen ...
Pancratius: haarworm, zilt, zweren ...
Rochus: longziekten, tuberculose, zweren ...
Wivina: keelpijn, rundvee, varkens ...

Naast de afzonderlijke geneesheiligen bestaan er ook nog twee korpsen: de Veertien Noodhulpers en de Zesendertig Heiligen. De Veertien Noodhulpers zijn een groep van veertien mannelijke en vrouwelijke heiligen, die vanaf de Middeleeuwen de mensen tegen elke vorm van onheil bewaarden. Oorspronkelijk werden ze vooral vereerd in Duitsland maar van daaruit verspreidde de verering zich snel over gans Europa. Ze luisteren naar de namen Achatius (een ridder die samen met 10.000 gezellen gedood en in doornen geworpen werd, beschermt in doodstrijd, twijfel en ziekte), Barbara (helpt in het stervensuur), Blasius (tegen keelpijn), Catharina (beschermt tegen hoofd- en tandpijn, catharinawiel en bij bevallingen), Christoffel (beschermt reizigers), Cyriacus (geneest van boze geesten en bezetenheid), Dionysius (geneest hoofdpijn en syfilis), Egidius (de enige niet-martelaar van de veertien, behoedt voor epilepsie, huiduitslag en onvruchtbaarheid), Erasmus (heelt buikpijn en helpt bij bevallingen), Eustachius (tegen hondsdolheid en razernij), Joris (tegen lepra, pest, syfilis en bestrijdt hekserij), Margaretha van Antiochië (voor een goede bevalling), Pantaleon (tegen hoofdpijn, toring, veeziekten en hekserij) en tot slot de zeer populaire Vitus (tegen psychische stoornissen). Soms hoort men ook spreken van de Vijftien Noodhulpers: dan heeft de gemeenschap er een populaire, lokale heilige aan toegevoegd: Antonius, Leonardus, Nicolaas, Rochus of anderen. In sommige gevallen kan de ganse samenstelling van de groep variëren. Dat is ook het geval in de zogenaamde *Dreiergruppe*: in Limburg is de bekendste groep Bertilia-Eutropia-Genoveva (de Drie Gezusters). Van die groep wisselen de namen ook naargelang de regio.

De Zesendertig Heiligen helpen bij onbekende ziekten, dat wil zeggen: ziekten die men nergens kan thuisbrengen of pijnen die men nergens kan aan toeschrijven. In België genoot de groep eertijds grote verering in Antwerpen, Dendermonde en Mechelen. Tot die groep behoren de heiligen Albertus, Andreas, Antonius, Agatha, Agnes, Aldegondis, Apollonia, Avelinus, Bartholomeus,

Blasius, Catharina, Cornelius, Dymphna, Elisabeth, Erasmus, Godeliva, Gommarus, Gudula, Hubertus, Hyacinthus, Laurentius, Leodegarius, Leonardus, Liberius, Libertus, Lucia, Machutus, Maria Magdalena, Markoen, Pharaildis, Quintinus, Quirinus, Reneldis, Rochus, Rumoldus en Walburga.

Vele heiligen raken geleidelijk in onbruik: Apollonia wordt zelden nog geraadpleegd bij tandpijn en Rochus werd vervangen door antibiotica. Er zijn er echter nieuwe die de aflossing verzekeren, voor deze of gene ziekte. In de Minderbroederskerk te Hasselt rust dienaar Gods Valentinus Paquay, beter bekend als het heilig paterke van Hasselt. Elke dag komen er tientallen mensen over zijn graf strijken en de wonderen blijven niet uit. Zijn zaligverklaringsproces werd gestart. In het Nederlandse Megen rust de Minderbroeder en dienaar Gods Everardus Witte, beter bekend als het heilig bruurke van Megen. Mensen stoppen tussen de handen van zijn grafbeeld gevouwen papiertjes met beden. Zijn bemiddeling verwekt elke dag kleine wonderen en ook zijn zaligverklaringsproces werd geopend.

Gebed alleen is vaak niet voldoende om genezing te bekomen. Dikwijls gaan er materiële zaken mee gepaard. Doorheen de tijden ontwikkelden zich verschillende gewoonten en gebruiken of moesten voorwerpen de genezing bewerken. Wat de voorwerpen betreft: overbekend zijn de duizenden verschillende medailles waarvan er sommige een geneeskrachtige werking bezitten. Nog steeds trekken moeders naar de abdij van Tongerlo om een heiligdommeke te halen: vroeger was dat een lapje stof met een stukje lam Gods, heden is het een Siardusmedaille die in het wiegje van kinderen wordt gelegd, tegen het schreeuwen. De bekendste en meest begeerde medaille is de Benedictusmedaille, die de drager beschermt tegen bekoringen en gevaar van allerlei aard. Aan de kruismedaille van Benedictus is zelfs nog een aflaat verbonden.

Een gebruik dat op sterven na dood is en waarin het gekerstend karakter van heilige bomen tot uiting komt is het afbinden van ziekten. Bomen spelen nog zelden een rol in de christelijke godsdienst, maar in Stambruges (Wallonië) vonden we bij de kapel *Notre Dame de l'Arbre aux Puits* een valse acacia die vol kledingstukken hing. In het Nederlandse Overasselt bevindt zich ook nog een dergelijke lapjesboom. Aan de takken van de eik hangen lapjes textiel die bedoeld zijn om koorts af te binden. De legende wil dat op die plaats, in 727 St.-Willibrord een wonderbare genezing bewerkstelligde: een heidens meisje leed aan koorts en Willibrord beval haar haarband, die naar heidens gebruik haar haar bijeenhield, af te nemen en aan de eik te hangen. Het meisje gehoorzaamde en haar koorts verdween terstond. De familie bekeerde zich. Bij het afbinden van koorts was het ritueel belangrijk: een familielid of een geuur van de zieke knoopte een kouseband of een ander stuk stof van de patiënt aan de boom. Na het afbinden moest men zo snel mogelijk naar huis lopen, want des te sneller men liep, des te vlugger de koorts daalde. Omkijken mocht niet want dat verbrak de werking en wee degene die een lapje van de boom trok: de koorts zou hem terstond op het lijf vallen. Een variant van dit gebruik is het kloppen van nagels in een eik, tegen nagelkoppen of negenogen (*furonculosis*). De St.-Hubertuseik te Floriffoux is heden nog een van de zeldzame eiken die dienst doen als spijkerboom en in Han-sur-Lesse kwam dit gebruik enkele jaren geleden terug in voege bij een linde in het centrum van het stadje, al werden de nagels hier grotendeels vervangen door duimspijkers.

Een van de omslachtigste praktijken die genezing in de hand moeten werken, is ongetwijfeld de weg die moet afgelegd worden om van hondsdoelheid (*hydrofobie*) te genezen. De Norbertijnen van Andage (het latere St.-Hubert) stonden tot ver buiten de grenzen bekend om hun behandeling van de razernij. De patiënt kreeg een snee in zijn voorhoofd en daarin werd een stukje van de stoel van St.-Hubertus gelegd. De persoon die aldus behandeld werd, moest gedurende negen dagen het volgende reglement onderhouden: te biechten en te communie gaan, slapen in propere lakens, drinken uit een apart glas (water of aangengde wijn), speciaal dieet (o.a. vlees van een mannelijk varken,

brood, vissen met schubben ...), gedurende veertien dagen zich niet kammen enzovoort Omdat de stoel helemaal uitgerafeld dreigde te geraken, hebben de paters een ander procédé ontwikkeld: de wonden werden uitgebrand met een gloeiende sleutel (Hubertus droeg altijd sleutels bij zich). De rest bleef onveranderd.

De meeste gebruiken behoren bijna tot het verleden. Wie kent nog het offeren van varkenskoppen voor St.-Antonius, het offeren van kleinvee en ex-voto's¹⁸, St.-Luci draadjes tegen bloedziekten en keelpijn, gewijde rozenblaadjes en Ritaroosjes tegen allerlei kwalen, gewijd water en zout tegen veeziekten, gewijde witte wijn tegen kinkhoest, St.-Pietersbanden om te leren lopen, O.-L.-V.-koortsdraadjes, bedevaartvaantjes in de stal tegen veeziekten, tandpijn verkopen bij Dominicanen, scapulieren¹⁹ dragen ... De enige gebruiken die nog overtuigend hebben standgehouden zijn het branden van kaarsen, het offeren van geld en het bezoeken van bedevaartsoorden.

Het offeren van kaarsen, geld en ex-voto's moet resultaten opleveren. Indien er geen verbeteringen geconstateerd worden, wordt de heilige (de beeltenis ervan) gestraft. Op enkele plaatsen werden de pestheiligen uit hun heiligdom verwijderd zolang de vreselijke epidemie rondwaarde. Bij ouderen zien we nog het beeld van St.-Antonius van Padua met zijn gelaat naar de muur gekeerd staan, of moeten we hem gaan zoeken in de kelder. Zolang het verloren voorwerp niet teruggevonden is, blijft de heilige op die manier gestraft. Het feit dat de heilige een tegenprestatie moet leveren wanneer hem iets geofferd wordt, is een restant uit het heidendom.

Aan tal van bronwaters wordt geneeskraft toegeschreven: bronwaters van Mariabedevaart-plaatsen, water uit Willibrordbronnen en -putten, St.-Ignatiuswater, Valentinuswater, putten van St.-Gertrudis, St.-Bavo, St.-Lambertus e.a. Een van de merkwaardigste geneeswaters is ongetwijfeld Walburga-olie. Tussen oktober en februari vloeit sinds de veertiende eeuw uit haar graf in het klooster te Eichstätt een heldere vloeistof, waaraan een geneeskrachtige werking wordt toegeschreven. De broeders vangen ze op in kleine flesjes. In het Nederlandse Hoogeloon wijdt de priester nog steeds Pancratiuswater, dat eczeem bij kinderen heelt.

Een *agnus Dei* (lam Gods) is een stukje van de paaskaars van Rome. Vanaf de vierde eeuw was het in die stad gebruikelijk om na de Paastijd stukken van die kaars mee naar huis te geven met de gelovigen. Vanaf de zesde eeuw werden ze in een ronde vorm gegoten en sloeg men er een stempel met een opstaand lam Gods in. Ze behoorden toen, zoals de Gouden Roos nu, tot de belangrijkste geschenken van de paus aan keizers, koningen en kardinalen. Sinds de negentiende eeuw verloren ze hun statuswaarde en werd al de was van alle Romeinse kerken gebruikt om zoveel mogelijk exemplaren van het lam Gods te vervaardigen. Ze beschermen tegen onweer, hagel, storm, brand, ziekten en de plotselinge dood. Stukjes *agnus Dei* werden in lapjes stof genaaid (heiligdommekes) die op het lichaam werden gedragen. Tot op heden worden dergelijke heiligdommekes nog steeds ambachtelijk vervaardigd door de Zusters Birginitessen te Uden (Ned.). Alleen noemt men ze daar reliekskes. Ze worden er besteld door moeders, wier kindjes tandjes beginnen te krijgen: om de pijn te verzachten.

Gewijde broodjes zijn ook werkzaam bij ziekte en onheil. Talrijk in den lande zijn nog de plaatsen waar Hubertusbroodjes gewijd worden op zijn feestdag (3 november): ze behoeden mens en dier, die ervan eten, tegen hondsdelheid. Dezelfde geneeskrachtige werking hebben Martinuskoekjes (11

¹⁸ Ex-voto's zijn metalen, zilveren of wassen plaatjes of beeldjes die het lichaamsdeel (of dier) uitbeelden dat genezen is en die als dank worden geofferd aan de bemiddelende heilige. (Aan de kust offeren zeelui ook miniaturen van hun schip.) Het is een gebruik dat ook bij natuurvolkeren nog voorkomt: een demon heeft bezit genomen van het uitgebeelde lichaamsdeel en dat wordt onder de hoede van een godheid gesteld.

¹⁹ Scapulieren (afgeleid van het Latijnse *scapulare*, schouderkleed) bestaan uit twee lapjes stof waarvan er één de beeltenis van O.-L.-Vrouw van de Carmel draagt en die over de schouders gedragen worden. Ze worden normalerwijze op het blote lichaam gedragen en behoeden de drager tegen allerlei vormen van onheil.

november), Pancratiusbroom (12 mei) tegen eczeem en Nicolaasbrood (6 december) tegen zwakte. Het gebruik om brood te wijden neemt weer toe.

Bedevaartsoorden zijn de geschiktste plaatsen om geneesheiligen te ontmoeten. Het is eigenaardig dat sommige kerken en kapellen genoemd werden naar de aldaar gangbare devotie (bijvoorbeeld de talrijke piskapellekes) of dat in de plaatsnaam een ziekte verborgen zit: men ging naar Mazenzele tegen mazelen en men trok naar Zulte tegen zilt (*eczema*). De belangrijkste hedendaagse Belgische bedevaartsoorden zijn Banneux, Beauraing, Halle, Kortebos, Oostakker en Scherpenheuvel. In Nederland zijn dat Amsterdam, Dokkum, Hasselt, Heiloo en Maastricht. Pelgrims uit beide landen frequenteren tevens in groten getale het Duitse Kevelaer, het Luxemburgse Echternach en het Franse Lourdes.

In oktober 1993 kwam in Lourdes het eerste Internationaal Katholiek Medisch Congres samen dat bestaat uit artsen, professoren, theologen en geestelijken. De resultaten waren onthutsend: sinds 1858 (verschijning van Maria aan Bernadette Soubirous) vonden er 6000 genezingen plaats. Medici hebben 2000 daarvan als buitengewoon bepaald en de Kerk heeft er slechts 65 als miraculeus willen erkennen. De Kerk legt de lat hoog: een miraculeuze genezing moet de genezing betreffen van een ongeneeslijke ziekte waarvoor geen medische of chirurgische ingreep kan baten. Volgens de statistieken wordt te Lourdes 1 bedevaarder op 40.000 genezen.

Om een genezing te bekomen bezoekt men eerst het dichtstbijgelegen bedevaartsoord, b.v. Scherpenheuvel. Is de tocht tevergeefs geweest, dan gaat men verder, b.v. Halle en zo steeds maar verder (Banneux, Echternach, Lourdes ...), tot de genezing volgt. De uitdrukking we moeten er verder mee gaan, waar men vandaag mee bedoelt dat men naar een gespecialiseerde arts moet, stamt dus uit een rijk verleden.

Tussen haakjes: men ging niet alleen op bedevaart om een genezing te bekomen. De bedevaartstocht behoorde in de Middeleeuwen (en heden nog steeds, voor jonge delinquenten) tot de belangrijkste alternatieve straffen. De zwaarste pelgrimstocht was die naar Jeruzalem (in plaats van de doodstraf), gevolgd door die naar Rome en Santiago de Compostela. De bedevaarder kreeg een speciaal herkenningsteken op zijn reismantel gespeld (dikwijls een schelp die naar Sint-Jacob van Compostela verwijst). In alle landen die hij passeerde genoot hij bepaalde privileges. Als bewijs dat de delinquent-bedevaarder de ganse tocht gemaakt had, moest hij een object uit het oord meenemen: een insigne, later een bedevaartvaantje.

Examenopdracht VOLKSCULTUUR

Het is de bedoeling een werkstuk te maken van een vijftal bladzijden (lettertype Times New Roman, 12cpi, interlinie 1,2 – zoals de opmaak van deze bladzijde) over een onderwerp met betrekking tot de religieuze volkscultuur. Men neemt bijvoorbeeld de eigen of de naburige gemeente of parochie en bestudeert er de religieuze volkscultuur vroeger & nu. Bijvoorbeeld: wie is de patroonheilige van de parochie, hoe werd die vroeger gevierd (processies, rituelen) en hoe nu, wat is er veranderd, zijn er nog bijzondere gebruiken, zijn er andere belangrijke plaatsen in de gemeente waar nog volksdevotie is (kort) en dies meer. Het is de bedoeling dat onderwerp helemaal uit te melken aan de hand van geschreven en mondelinge getuigenissen. Stel dat u erover moet gidsen ...

Er wordt tevens gevraagd om alle literatuur op te sporen die ooit al over het onderwerp geschreven is (meestal in heemkundige tijdschriften of in overzichten van Limburgse volkskunde). U mag die literatuur ook citeren. Plagiaat is zoals altijd uit den boze. Om te citeren gebruikt u het Turabian verwijssysteem (<http://www.libs.uga.edu/ref/turabian.html>). Op plaatsen waar u verwijst naar een mondelinge bron, vermeld u de naam, de woonplaats, de leeftijd het (voormalige) beroep van de informant.

Het is niet verboden om illustratiemateriaal (foto's, relevante documentjes zoals bidprentjes en dergelijke) toe te voegen. Indien u er meerdere heeft, kunnen die maximaal meetellen als 1 geschreven bladzijde. 4 geschreven pagina's en minimum 1 pagina met relevante foto's/documenten worden dus aanvaard.

Onderwerpen die **niet** in aanmerking komen omdat ze reeds 'kapotgeschreven' zijn en voorlopig geen verder onderzoek meer vergen:

- Virga Jesse van Hasselt
- Heilig Paterke van Hasselt
- O- L.-V. in Heppeneert
- Heiligdomsvaart van Tongeren
- Kindje Jezus van Praag van Tongeren (nu Tongerlo)
- Sint-Evermarus in Rutten

Het examendocument dient vóór 31 januari 2008 verstuurd te worden naar: Paters Dominicanen, t.a.v. Hans Geybels, Ravenstraat 98, 3000 Leuven. Indien u duidelijk een mailadres toevoegt, verwittig ik u van ontvangst.

Voor vragen of assistentie staat het u steeds vrij om te mailen of te bellen: Hans Geybels, hans.geybels@kerknet.be, 0472 749 760 – ook in de toekomst, als u gids bent en vragen heeft met betrekking tot de (religieuze) volkscultuur.

Succes !